СУЧАСНІСТЬ

В. Коротич: Шкіци з Грузії — О. Ізарський: Віктор і Ляля — Б. Бойчук: Два поети — Е. Райс: Правий та лівий умонастрої в літературі та мистецтві — М. Прокоп: Нові публікації про Україну і українські перспективи — І. Майстренко: Сторінки з історії КПУ — Б. Винар: Матеріяли до історії економічних дослідів на еміґрації — Критика і бібліографія — Нотатки

4 (52)

КВІТЕНЬ 1965

SUČASNIST' — April 1965 — München 2, Karlsplatz 8/III

digitized by ukrbiblioteka.org

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

4 (52)

КВІТЕНЬ 1965

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій

Редакція:

Іван Кошелівець (головний редактор), Богдан Бойчук, Богдан Кравців, Кирило Митрович, Роман Рахманний, Дарія Ребет, Володимир Стахів.

Редакція не приймає статтей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статтей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß des Gesetzes über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

Druck: Buchdruckerei und Verlag «BIBLOS», G.m.b.H., München 13, Heßstr. 50-52

digitized by ukrbiblioteka.org

ВІТАЛІЙ КОРОТИЧ: ШКІЦИ З ГРУЗІЇ

ХЛІБ

Світанок котився вулицями Телаві, множився у блискучих шибках, у полив'яних глечиках базару, в очах перехожих. Я сидів на східцях готелю і дивився, як великі голуби пірнають з-під даху в море світла і лопотять крилами в ньому...

Я бачу світло.
В чорні перелоги
Краплина сонця падає ряба.
О, вистраждане таїнство пологів,
Коли свій день народжує доба.
О, таїнство димів, що в небо стали,
Над вікнами чатуючи віки!
На димарі, немов на п'єдестали,
Лягають хмари, сонні та м'які.
Вістують півні світові над вухом,
У світу над чолом дзижчить оса.
І хмари проростають хлібним духом,
Що з димарів пливе у небеса.
Тут все велике.
Все — для всього світу.
І печі, де народжується день.
І яблуні.
І сосон сині віти.
І дивні ритми вранішніх пісень.
Молитва гір, пропахчена чуреком,
Язицький танець диму над вогнем!
І ранок цей, одвічний, мов переказ.
І хмари — наче витинки з поем.
Аули ще безлюдні.
Нині в них
Нова доба народжує свій ранок.
Мов материн, з дитинства знаний книш,
Пахтить чурек з-під маєва фіранок.

Благовістися, день!
Предивним сном
Тобі завжди народжуватись треба.
Як нині — коли дим струмує в небо
І пахнуть хмари хлібом та вином.

ПАМ'ЯТЬ

Коли у 1907 році підступно вбили Іллю Чавчавадзе, великого поета і мислителя Грузії, вбивцю не вдалося знайти. Його виявили тільки перед війною, і місцеві жителі скарали його на смерть ще до суду. «Людина з нечистим сумлінням недовго проживе у Грузії», — сказали мені. Добре, що це так.

А безсмертя буває
У сто крат страшнішим за смерть.
Про людину чув я,
Що боїться власної тіні.
Наче птах,
Що боїться крил своїх мерехтіння,
Так живе людина, минулим сповнена вщерть.
Він боїться безсмертя,
Лихого свого безсмертя,
Бо лишається пам'ять,
Де нотовано всі вчинки.
Десь людина живе,
Що не знає, яким чином
Непомітно дожити і непомітно вмерти.
А газети показують йому язики білі
І пластмасове радіо
Чорним душиться реготом.
То життя повертається —
Справжнє, не перебрехане.
Це — немов у безногого у відсутній нозі біль.
І людина ховається
У далекі райспоживспілки —
Страшно жити, знаючи,
Що ти збезсмертнів жахливо.
Висихають калюжі,
Та у хмарах безсмертна злива.
...Умирає підлість,
Та — безсмертна згадка про підлість.
Десь людина живе, немов незірвана бомба.
Мов снаряд у фундаменті,
Як патрон у руці дитячій.
Він не з сорому плаче —

digitized by ukrbiblioteka.org

Він з безсилля власного плаче,
І, немов речовий доказ,
Він гортає альбоми.
Він прохає в минулого
Бодай дрібної поради,
А минуле хитається
У блискучих слизьких чоботях.
Він ховається в посмішки.
Він ховається у роботу.
Животіє людина,
Вічна, як міт про зраду.

СМІХ

У кахетинському аулі селяни співали вірші Тіціяна Табідзе. Вони самі склали музику до цих поезій і вчать дітей виспівувати вічно живі слова передчасно померлого Тіціяна — тут всі звуть його просто на ймення.

Поети вміють бути веселими...
Нам Карло Каладзе читає вірші.
Він розказує нам про Грузію
І проголошує дивні тости,
Такі, що не випити — неможливо,
Але й неможливо пити усі їх.
Селяни співають пісень Табідзе,
Смішних пісень Тіціяна Табідзе,
Який умів бути веселим
Навіть коли бувало пресумно,
Нам Карло Каладзе читає вірші
Та каже про дуже веселих хлопців,
Що прийшли колись рятувати Тбілісі
І всі полягли на міськім майдані.
Хлопці були дуже веселими
І вмерти змогли вони, як належить...
Частіше смійтесь!
Не бійтесь посмішок!
Справжні мужчини не вміють плакати.
Пийте вино і танцюйте — чуєте!
Але, коли сміється, — слухайте!
Але, коли танцюєте, — слухайте!
Слухайте, як тихенько видзвонює
Гострий кинджал на вашому поясі.

ГЕЛАТІ

У древньому гелатському манастирі, де збереглися розписи з першого століття, поховано грузинського царя Давида. Він правив велично і люто. А коли помер, Давида поклали у неглибоку яму та вкрили каменем — врівень із землею. На камінній дошці нема навіть царського імені. Це — звичай. Так у давній Грузії ховали царів.

Коли царі замовкають на зорі
І руки обцілувані складають,
А челядники злякано ридають —
Тоді в палац приходять трунарі.
Це — здавна так.
Померлому царю
Роковано без епітафій мармур.
Вже не гримлять гарматними громами
Ті армії, що цар їх вів на прю.
Правитель вмер.
Хрипить мисливський ріг
І царські пси кусають дошки віка,
А мертвого царя кладуть навіки
Під невисокий витертий поріг.
Ну, наступіть!
Не бійтеся тепер.
На мармурі не вирізьблено ймення.
Тут мрець лежить.
Ступайте на каміння.
Царя немає — цар давно помер.
Царі по смерті скромними стають,
А челядники — гордими, як барси.
І царський кінь вже скинув царські барви,
Вже інші губи вина царські п'ють.
О, вічний фарс!
Дзеленькають слова,
Коли царів ховають під порогом.
Цареві не належить бути богом.
Він — тільки цар.
І з'їсть його черва.
Та смертні й холуї.
Вони минуть.
Минуть, як сніг — без лементу, без драми.
Їх пронесуть крізь гори ці та храми
Та кинуть в забуттєву каламуть.
...А поміж гір,
Немов серед крижин,

digitized by ukrbiblioteka.org

Нам каже дід і мружить очі світлі:
«Тут найдивніші розписи у світі.
Крім того, десь тут, кажуть, цар лежить...»

КАВКАЗ

Д. Чарквіяні

Дивіться час від часу вгору,
А не лише в підніжний прах.
Дивіться час від часу в гори
І поглядом живіть в горах.
Немає на Олімпах бога —
Там лиш сніги лягли вінцем.
Дивися на сніги для того,
Щоб сонцю глянути в лице.
Звикай.
Звикай до відзеркалень,
Допоки очі не зболять.
Вдивляйся в скрижанілий камінь,
Щоб сонце до зіниць прийнять.
А, коли біль, чіткий до злости,
Разом зі світлом приймеш ти, —
Не мруж очей.
І високості
Слізьми своїми освяти.
Завжди шукай свого Кавказу.
Дивися вгору
І гряди.
Та не туди, де богомази
Шукають ангельські сліди.
Гряди над всі низенькі гори.
За шлях до неба поборись.
Дивися вгору.
Наче горці,
Чиї шапки не мають крис.

ОЛЕКСА ІЗАРСЬКИЙ:

ВІКТОР І ЛЯЛЯ

(Закінчення)

14

Дні напередодні Нового Року перемерли, як солдати на чатах. Останній з них соняшним дубом стояв над містом. Ніч з-за плечей підкралася: звалила. Проте довго ще вовтузилася над проваллям...

Віктор саме прибіг до Наталії Олександрівни. Глянув у долину — смужка світла лишилася... А день цей останній і останнього напевне року в Полтаві! Ранки над околицею квітли у Віктора перед очима райськими кущами. А вечори розбігалися, губилися. Пам'ятали дні й продірявлені настільною лямпою ночі. Тільки на свята проростали ніжні сутінки і величний захід сонця.

Лишалося ще кілька годин старого року, але скаламучених, збитих і пінистих.

Льоку бабуся випроваджала на вечірку до товариша. А в нього, як і у Віктора, не було святкового одягу. І нічого було з собою взяти... Щоб не пошкодити, Віктор помовкував, але в душі боявся, що брат залишиться вдома.

Бабуся настирливо намовляла. Запевняла, що саме такі святкування найчастіше вдаються і пам'ятаються потім ціле життя. Біда мине та й забудеться, а радість при кожній нагоді знову сходитиме, розцвітатиме!

Батька і мами ще не було з роботи. На чверть години забігала Ляля. Розставивши під столом ноги, сиділа вона в їдальні у пальті. Тільки розстібнулася. Віктор не дивувався суміші її строкатих настроїв: боляче було навіть збоку приглядатися до корінців цих задерикуватих дотепів, цього сміху навпіл з сумом, до жару навпереміш з блідністю вилицькуватого й лопатистого обличчя приятельки. Він у кожному випадку точно знав, що значили й чим пояснювалися її слова і вчинки, що її дратувало, а що лишало її байдужою. І чого вона під Новий Рік дійсно бажала.

Ляля й Люба збиралися на шкільну вечірку.

Ляля наперед бачила цілу панораму свята: натовп учнів у залі й по коридорах... Бачила серед них і себе — як вона гарцюватиме й реготатиметься до сліз... Хоч весело їй буде частково. Бо буде й нудно, навіть і гірко...

digitized by ukrbiblioteka.org

Проте у неї — товаришка: Люба сміятиметься, комічно штрикаючи пальцем костяну оправу окулярів на переніссі, витадуватиме всілякі розумні дурниці, пустощі, витрибеньки й нісенітниці. Як завжди. Вона не танцюватиме. Їй смішно танцювати.

Робитиметься усе це напівщиро, напівсилувано. Але вираз її уже цілком жіночого обличчя буде підкреслено солідний. Пресолідний. Тільки чортенята в очах...

Які у Люби ніжні щоки! Як чітко і навіть різко окреслені розмашисті губи. І ціле багатство — волосся... А очі у Люби — Ляля їх любить з дитинства — чорні капелюхи казкових розбійників!..

Краса її — семітська. Але Віктор знаходить у ній багато українського. У постаті Люби вижалася йому міцна степовичка. І в рисах голови, в підрум'янених рожею щоках з ямочками, у насмішкуватих губах.

Брат і Ляля вийшли з хати разом.

— До зустрічі в наступному році! — гукнула Ляля й побігла, весела й сумна одноразово, через провулок на свою стежку під тином.

Льока багаторазово повертався й вимахував руками. Все те означало бажання добре погуляти. І напевне також — бадьорости, щастя.

Сам він уже йшов... і не вагався.

*

Скільки ще можна було всидіти дома? Що можна було в такий вечір зробити?! У клюбі на Дворянській уже напевно збиралися на бенкет учні десятої кляси, близькі один одному, як родина. Дещо мозолив уяву і сам палацик мармуровий в арабському стилі. Досі ніколи в ньому не доводилося побувати.

Крім того — щеміло серце: через силу — щоб не заподіяти болю рідним? — пішов з пустими руками на вечірку Льока. Ось доки запрацювався до безтями перевтомлений батько. Мама чергуватиме в хірургічному відділі клініки до світанку. Для бабусі це взагалі ще не Новий Рік... Свято наштовхнуло Лялю на болючі думки про випадковість її дружби з ним, Віктором, про розлуку... Як треба було відповісти, що сказати?! А їй гірко. В такий вечір — різні школи. А за плечима у них до того і різні мови, різні культури, різні прагнення, різні люди. Нації різні!

Досадно було також, що його щоденник знову на місяць «відстав від життя». Нотаток накопичилося за жовтень, листопад і грудень. І були серед них — небезпечні. Непокоїли Віктора. Їх треба знищити. На лихий випадок... А втім... Коли б пішло про підозру в неблагонадійності, то потреби в доказах ніхто б

не шукав: не той час, країна не та!.. Кого це Віктор збирався обдурити маскуванням нотаток і щоденникових записів під думки героя задуманої повісти, роману? !

Цензурні, напів і зовсім небезпечні замітки й цидулки будуть знищені вже в наступному році. У юнака вже здавна, останні тижні й дні просто скандально, бракувало часу. А це, значить, на жаль, що перші враження від нового року погубляться серед карбованих висновків, велемудрих заключень. Серед... гірких досвідів минулого літа. Пів свіжої зими піде ще на осінь!.. На межі років виросте латка. Назавжди задерев'яніє рубець. А хотілося роки наче перекопати або розгородити: оце старий, а оце — новий... В надії, що життя в майбутньому стане раптом щасливішим? !

Ні. Світових подій новий рік не обіцяв. Україна сиділа на мілині... А особисті справи міг зіпсувати тільки непередбачений випадок. У Віктора була мета: романо-германська філологія, університет, Київ. Вона, така скромна, а пережила рвучкі пориви, казкові мрії, принадні бажання і пляни. Навіки зів'яли лаври Віктора-Бонапарта. Погубилися роками плекані бажання... Опинившись насамоті, розквітла мрія про літературознавство...

...Кожен з цих папірців мав законну претенсію на вільний вечір. Навіть викросні з небезпечного тексту шматки записів треба було б розвинути до... чіткого укладу думок і до ясности зображених настроїв. Стиль вирівняти: речення уподібнити до частоколу. Разом з тим — поховати між рядками натяки на первісні заміри, на сміливу сповідь. Не можна було надовго залишати серед паперів і не хотілося знищити накидану олівцем і розбиту на параграфи хвостатими птичками сторінку тонкого, як бібула, паперу:

«Народився не в „прохолодних долинах", а на самому дні. Із свідомістю неповноцінности довколишнього життя. Сонце лише крадькома сюди заглядає. Я знаю, що справді світить воно і гріє — по той бік шпиля...»

«Найбільше боюся — звички до єдиноможливих кутів зору й мірил, до оточення. Вироджения боюся і... „життевої мудрости", пристосування до підґрунтя, до... каменя протоптаних стежок. Приречення. Долі. — Тільки не це!»

«Доля» — лячне слово. Таке не зламане ще, з гострими кантами. І могутнє. Не заокрутлене до множини: долі, доль... не звучить і досі. Однієї вистачить для всіх. Доля України...»

Записові бракувало ясности. Більш того, — її ніяк було «навести»! А філософія про долю й долі — юнацькі витребеньки, звичайно. Проте жаль було юнакові нашвидку шматувати написане. Як і більшість папірців.

«Записи про „чисті руки" й „народ" Віктор знищив негайно. Подумав про них згодом. Згадав, як недільним ранком напро-

digitized by ukrbiblioteka.org

весні, у замкненому ще від проспекту паркові, втрьох, гуляли до обіду. Він, Віктор, захлинався, пінився. Льока й тато мовчали. Нарешті батько сказав, наче перекреслив, не читаючи, брудну сторінку диктанта: «Без дядьків з тітками, без твоїх хлопчаків і сільських дівок у хустинках під бороду... немає української нації. Немає надії на волю й людське життя на нашій землі. На майбутнє. Чужі тобі „вони", — це „ми"...» Сказав просто й холодно. Проте зовсім ясно стало Вікторові, що любити людей — розумно й гарно, що самозакоханість — дурна, безрадісна і зла...

Дома він заглянув у дзеркало: до малолітнього ніцшеанця уважно приглядався не павич, а маленький і виснажений недоїданням хлопчик з добрим і задумливим обличчям. Очі, щоки і рот ледве встигли поховати рвучку доброзичливість і навіть захоплення... неофіта.

Егоїзм і альтруїзм людей і народів стали наскрізною темою Вікторового щоденника. З багатьох записів він намагався виточити «справжній афоризм». На такий кшталт: «Людоненависник карається огидною, незносною любов'ю до себе самого»...

Нотатки довші, ніж на пів сторінки атраменту або й олівця, Віктор мусив уже обминати. Його дещо інтриґували тільки пообкусувані, пообрізувані з усіх боків дрібні смужки паперу: з яким наміром пискаті по-крокодилячому кабінетні ножиці повитинали їх із призначених на страту сторінок?!

«Часто вночі я насолоджуюся вже не так книжкою, її текстуальними тонкощами, не її змістом, а нею породженим настроєм, теплом у грудях. Книга — забутий підмурок. А перед очима — фантазії, мрії, уява поверхами, поверхами... Відблиск, блиск весельчатий! Веселковий!»

«Мемуари? Листування? — Розтнуті груди творців. Видно, як б'ється серце, як працюють легені.»

«Всихають, мов тополі, вершки мистецтв. Факт і техніка чорніють над живою зеленню уяви і поетичної вигадки. Людей вабить фотографія — не малярство, кіно — не театр, нарис, документ, біографія — не роман... (— Додумати! Обґрунтувати!!!)».

«Розвинути думку про книгу, як згусток енергій, як стократно згорнутий дубовий пейзаж країни, як щільник творчих можливостей нації». Додано пізніше: «Почуття було — пишна з'ява, а на папері проявилася мізерна місткість думки. Без відкриття. Тільки образ і красномовство, на жаль».

Стосик білих і кольорових піваркушів і четвертин, несподівано важкий і вигинистий, звично ліг за вощану обкладинку зшитка. Віктор нашвидку пробіг очима тільки прикінцевий абзац останнього запису в щоденникові:

«Остання неділя року 1936.. Зранку й по обіді вовтузився з книгами. Неймовірно втомився. Але тепер у шафі й на черво-

них полицях — порядок! Парада!!! Смішно, звичайно, проте кожен новий порядок старих книжок мене ощасливлює. На небі зразу веселка дугою: ілюзія доглибинних змін душевних, надія на відкриття нових джерел щастя... Мужніє, диво дивне, воля до праці, до перемоги, до життя!»

Віктор погасив лямпу й мимоволі посміхнувся: так жалісно, прощально блиснула й наче завернула в ніч його кімнатка. Згадалася посадка над залізницею і кольорове світло, вогник над рейками, — так відвертався, так зникав за спиною... Леопардом на стіну зразу плигонуло вікно. На брилу пройнятого місяцем льоду навиворіт нашитий сніп вусатих трав і круглобоких троянд. З-під дверей і, прожектором, у шпару замка до темної хати кинулося світло з їдальні.

Батько вечеряв за столом. Втомлений, проте... по-святковому збуджений і навіть рожевий: так радів, що Льока з товаришами, гостює, що Віктор — гульне... Тато вискочив, слідом за бабусею, до дверей випроводжати сина. І навіть, без шапки і розігрітий, на сніг, в голомозий провулок.

*

Настрій у палацикові на Дворянській вулиці з вечора і майже до ранку був підсолоджений... отрутою. Зустріч Нового Року скидалася на прощання давніх друзів або на умовлену в юності зустріч колишніх учнів дружної кляси.

У передпокої з мавританськими колонами і кам'яним мереживом підлоги Віктора зустріли свіжі краватки на білих сорочках, парадні піджаки, модні сукні, вихідні черевики, парфуми... Маври чекали тільки на Віктора. В одну мить висипалися йому назустріч і, як він стояв, у тяжкому пальті, у шкіряній пілотці, навіть у калошах, поволокли його до червоної залі з арабськими килимами, старовинними отаманками, до білої їдальні з накритим уже столом, а потім, повз замкнуті двері, несподівано довгим коридором — на кухню... Усі, циганським табором.

Що за біль! Мить друзі здавалися чужими. Мимоволі постарів на десять років і він, Віктор: потьмяніла душа. Наче срібло... Юнак жартом відповів на жарти, посмішкою на посмішки і, одноразово, боронився від знайомих у масі, попарно й поодинці рук: вони хапали його за рукава й полу пальта. Знайомі з дитинства обличчя: ..п'ята, сьома, восьма, нарешті, й десята кляса... А він думав, ввижалося йому — прийдешнє. Сьогодні воно проглянуло...

Серед веселощів під Новий Рік він уперше вгледів усім їм разом і кожному зокрема приготоване долею... відчуження, забуття! На загибель так причепурилася стара дружба. Так розквітла.

digitized by ukrbiblioteka.org

Ніхто собі не міг Віктора й уявити без його сукняної сорочки, без викривлених черевиків. Або — в нових штанях: без «кишень» на колінах. Єдине, що йому на свято належало зробити — підстригтися в перукарні, на чорний рубець ковніра припасувати білу смужку підкладки, ну, і наблистити оксамитом взуття...

Клопотання про задуману спільно вечірку від нього теж ніхто не чекав. Усе обійшлося без нього. Сьома Крижанський, за допомогою брата, знайшов приміщення й роздобув вина. Юра Калембет, кавалер і танцюриста, — «музику», патефон. Ніколай Воронін обчухрав військовий розподільник... А найретельніше взялися за діло дівчата.

У маврів на «доісторичній» кухні, в їдальні посеред розсунутого до крайніх меж стола чекали на дружню компанію звичайні, домашні, й рідкісні страви, не бачені ще в житті кавказькі овочі, ласощі.

Женя Карташ, собі на голову, нашвидку підучувала Віктора танцювати. Гарна і по-святковому одягнена. З тим вальсом він не давав дівчині проходу цілий вечір. Але хапав до танцю і свою найпершу в Полтаві приятельку Зіну Паву, і красуню Валю Шершень, і «насмішкуватого негритоса» — Ніну Бондарчук.

Зіна, бльондинка з муренькими щоками і гребнем попришпилюваними кільцями кіс, — очі у неї сине скло, — вражала Віктора роздвоєністю душі й несподіваними рішеннями. Кремезна, здавалося, тілом і духом, вона була не тільки дивно відвертою й сміливою, але й соромливою, ніжною, м'якою. За столом, п'ять хвилин по дванадцятій, Зіна сказала товаришеві над вухо:

— Піду в педагогічний інститут. Стану вчителькою української мови. І літератури, звичайно. Сибірська тундра потребує м'яса для комарів...

Віктор глянув на неї сумно і раптом весело розсміявся:

— Будемо, будемо сусідами! І в доброму товаристві, запевняю. Земляк на замлякові й земляком поганятиме... Україна. Ні, пів України!..

Розмови під Новий Рік почалися плянами, а кінчилися згадкою про розлуку. Переділка між сумом і радістю цілий вечір, цілу ніч виблискувала, як скло келихів. На кухні, біля заставляної горшками й каструлями печі, Сьома Крижанський, цокаючись з Віктором чарками, стурбовано розповідав, що його шлях знову завертає на Харків. Його страшив конкурс до індустріяльного інституту. На Харків збиралася і Женя Карташ — медицина, і Васильок Певний — архітектура, і Юра Калембет... Йому мріялися геологічні розшуки і мандри. Як здавна. Ніколай Воронін повертався до Росії: Ленінград. Хемія. А Ніну Бондарчук Віктор «брав» з собою до Києва. На філологію. Щоправда з умовою: «Якщо будеш слухняною!»

Більшість товаришів залишалася в Полтаві. Дехто йшов на педагогіку, дехто до будівельного інституту. Пів кляси не думало про навчання. Валя Шершень, це звучало лячно, — виходила заміж. Валя? Заміж!?

Під Новий Рік, у позиченому з арабських казок палацикові, ясною стала Вікторові думка, що решта зими й наступна весна належатимуть уже, диво дивне, не майбутньому, а минулому, минулому... Кожен з його товаришів скакав, як через прірву, — через кілька місяців власного життя у недалеке майбутнє. Поза школу.

Перед світанком чорна юрба в пальтах, кожушках і піджаках, ще радісна і вже прив'ялена, вивалила крізь мавританські двері на полтавську вулицю. На притрушеному свіжим снігом пішоходові всі хвильку чекали на Сьому Крижанського. Вікторові здалося, що світло у вікні червоної вітальні гасло так неохоче і довго. Прощально. Назавжди. Потім розійшлися компаніями.

Сьомі дісталася Женя Карташ. І на додачу гурт дівчат з Манастирської, Архиєрейської і навіть Колонійської. Дехто йшов аж на Павленки.

Багато молоді мешкало поблизу, у центрі міста. Дехто на Панянці. Пішов гурток на Поділ.

З Віктором залишилася Ніна Бондарчук. Кілька кварталів з ними йшли Юра Калембет і новий товариш з Кобищанів Вовченко. Зразу, як берегом, пісками, — порізаною світляними просвітами тінню, а потім усе місячним боком вулиць і Келлінського проспекту.

15

Жовтенький ґудзик Лисенкового дзвоника Ляля натиснула нарочито по-святковому: Новий Рік. Луна пішла домом. А виявилося, що тільки годинник саме пиляв пообіддя. У хаті щойно світало... Вікна в їдальні світилися по-ранковому. Як щодня, двері давно вже випустили на вулицю матір і батька. Замкнувся в своєму білому закапелкові Льока. У ясній кімнаті з книгами, з тінню по діягоналі перерізаним столом, сном праведника спав гульвіса.

Бабусю, слухняну й безневинну, Ляля зразу поцілувала в щоки й опинилася в коридорчикові з столиком-грибком. Розшарілася.

Райська тиша в хаті. «Старосвітські батюшки та матушки» на канапі. А вона — як вихор! З гамором... Глянула, а в розмочених окулярами очах бабусі — веселі молоточки поблискують... Захотілося навести в домі порядок!

... Ляля у Віктора на ліжкові! Усілася якнайзручніше. Руки її неспішно куйовдять чорну чуприну, мнуть вуха й лоскочуть шию й груди. Будять.

digitized by ukrbiblioteka.org

Беззуба бабуся, у неї мотузка на скронях і над мізерним моточком сивих кісток, стояла поруч і сміялася. Як над дитиною.

За столом Ляля допитувалася до найнезначніших дрібниць. Її здавна цікавили Вікторові маври й мавританки. Про вечірку хотіла дочиста все знати. Треба було розказати — і навіть показати! — про червоно-синьо-білу краватку Сьоми Крижанського. Взагалі мужній і навіть солідний, він учора, власне сьогодні на світанкові, здавався не учнем, навіть не студентом, а молодим інженером. Рижий і кучерявий інженер з водянистими очима й носом, як лопата... Серйозність і, облудна, твердість... Під час спокійної, дещо сумної розмови з ним Вікторові мимоволі ввижалися їхні майбутні зустрічі в житті — на перехрестях вулиць чужих міст і в переповнених купе поїзду далекого слідування.

Добрі почуття до нього — давні. З перших днів життя у Полтаві. Як і до Василька Певного, маляра і карикатуриста. Добряга, то несподівано метушкий, то млявий, Василь найбільше в житті любив, щоб товариші... розуміли натяки його пера, олівця й слова. Веселі слова його, несподівані ідеї й чудернацькі задуми були не так легковажні, як влучні і навіть значні. Віктор, єдиний на всю клясу, точно знав ціну рідкісної амальгами, ні, просто стопу, Василевого розуму, примхливого і... безпощадного, з вередливим і чуйним смаком, з малярським хистом. Стоп той був збагачений ще непомітною долею янгольської доброти. З дитинства пристрастю Василька було — дарувати: роздай-біда...

На вечірці він здавався розбещеним і нікому не потрібним паничем. Хоч блистів не тільки чорний шевйот його вбрання і чорний метелик над крохмалем сорочки, а й розпечений, роз'ятрений мозок юнака. Мало кого приваблювала тонкість його несподіваних думок. Бентежила людей підозріла впрост доброта серця... Тупаки й сухарі навперейми відвертали від Василька свої душі й пики.

Ляля не доторкнулася до хліба. Крізь непомітну щілину між зубами, крізь зуби, нагинаючись до столу, горблячись, довго цідила молоко і, допитуючись, уважно поглядала на Віктора. Навіть підозріло... Вона вважала, що він недооцінював Юру Калембета. Коли б їй заперечити, — довела б, що саме Юра найчудовіша людина... Що з того, що вайлакуватий? Що лінтюх? Зате добрий, безхитрісний. Зі сповненим гарних сподівань від життя серцем.

Вона так жваво уявляла солідні маніри гренадира-лицаря. Його смішну «відданість» дамі й танцеві... Його «високі переживання і його ротик петелькою... Урівень з передками черевиків на свіжих підметках — модний кльош темносиніх штанів... І, що за хвороба, така несусвітня серйозність! Ляля вже чмихала, сміялася нестримно й намірялася обняти телеграфний стовп біля пошти на Стрітенській.

Про Вовченка вона взагалі майже нічого не знала. Тільки, що від голоду й виснаження був він «сивошкірим», що сам собі шив недоладне взуття, а на зиму утеплював свій мізерний піджачок і вирізував з усякого мотлоху обмотки на ноги. На вечірку Вовченко раптом з'явився не тільки в гарному настрої, а й... у справжніх черевиках, у білій сорочці з тяжкими, подвійними закаврашами на скляних рубінах. Потайний і мовчазний, він, як завжди, помовкував або до сліз смішив клясу товаришів власними й чужими куплетами й гумосескими.

По школі снувалася чутка, що Вовченко триматиме іспити до художнього інституту в Києві. Народилася вона, подібно до Афродити, з хвилі, з піни. З хвилі настрою: Юра Калембет заходив до сусіда й бачив, здивований, вражений, у пустій селянській мазанці над містком серед ярів — альбоми й сувої малюнків олівцем і ніжних акварель, цілі стіни краєвидів і портретів на полотні, картонові й фанері.

Про дівчат Ляля хотіла знати, дослівно, все, все до дрібниць. А Вікторові, з тої самої причини, зовсім не хотілося про них розповідати. Що за хвороблива цікавість? !

Женя Карташ? ! У неї найкращий у клясі смак. Напевне взагалі рідкісний. Одягнута вона, ну, особливо: несподіваний крій, барви підібрані... Крім того, коли ти така цікава, кожна лінія її тіла вишукана, тонка!.. Ну, що з тобою? Звідки така зненависть! Ти ж її не знаєш. Та вона такий товариш! Вигадки! ! ! Що ти плещеш, Лялю!.. Женя і здібна й розумна. Понад середину... Та що ти вигадуєш! Облиш...

Вікторові доводилося майже виправдовуватися, пояснювати, хоч він справді казав колись, що Женя не читає, однак Женя розумна...

Вийшло навіть, наче б то Віктор споконвіку картав Женю, а Ляля завжди її захищала.

Давно вже Ляля знала про Вікторову дружбу з Зіною. Про перший день хлопчина в полтавській школі, про знайомство з її доброю мамою, про несподіванки чарівних шаф зі старими книжками, нарешті, про вільні пообіддя і вечори — бувало, що й ранки! — в приземкуватій кам'яниці на південному схилі високорівні в долину Ворскла.

Літом у будні, коли Зіна була вдома сама, Вітя обережно пробирався пустим подвір'ям на горбкові — Харківська станція звідси здавалася великою звабою — й стукав у криві двері тісних сінець. «За-а-а-раз!» — гукала з кухні дівчина, а гість притьма влазив через вікно до їдальні й лягав на старезну канапу з давно вже потовченими бильцями — подушками й проваллями замість пружин. Брав у руки книжку й чекав на господиню з прісним і позірно байдужим виразом обличчя.

digitized by ukrbiblioteka.org

З роками, як чудово це розуміла Ляля, дружба ввійшла в береги й прив'яла.

З інших причин Лялю нестерпно вабила Валя Шершень. Гарна дівчина й здібна учениця ... прагнула шлюбу, родини! Без вигадок і брехні. Вона вже здавна терпіти не могла ні своїх учителів, ні своїх шкільних товаришів.

По дорозі до «жовтого будинку з балконом поміж осокорами», Віктор розмалював не один портрет своїх шкільних товаришів. Лялю зацікавила Ніна Бондарчук: вона поїде вчитися до Києва. Як і Віктор ...

Ляля ледве не скорчилася від болю, ледве не завила по-вовчому. Одного тільки вона не в силі була зробити й у цю мить: змінити давній плян — і далі вчитися не в Москві з Любою, а у Києві з Віктором. Неможливо! Річ виключена цілковито! Такий відступ зруйнував би її життя. Зрада знівечила б її душу. Адже Ляля — росіянка. Росіянка перш за все!

Зразу стало ясно, що зараз Ляля на Чудському озері. Б'ється з тевтонами. Що перемагає князь новгородський ... Віктор чекав довго. Потім запропонував сусідці познайомитися з Ніною. І додав:

— Ти її полюбиш. Вона такий дрібненький, такий тонюсінький негритос. Розкіш у неї — свавільні, неслухняні пасма волосся. Носик грушкою. І грудочка обличчя. Але розум! Крім того — здібнішої людини не зустрічав. Не зустрічав і такої цирости. Без фальшу. Без фальцету ... Тому вона напевне й «одномовна»: по-російському, як я з тобою шкварю, не заговорить. Відповідатиме виключно по-українському, по-своєму ...

*

Перший день нового року не був ні хвалькуватим, ні мрійливим. Навпаки: трохи скнарим і цілком тверезим. Сонце ополудні, сірий сутінок під вечір ... Сніжний пил рідкими хвильками на просторі ... У місті — біла порохнява на пішоходах і грудки на слідах від полозків: з дахів, з дерев.

Як день грудневий. Жодної поживи для очей.

Вікторові цікаво знову пройтися своєю вулицею. З дитячих років знайома брама, завжди відчинена навстіж. Залишений назавжди, зраджений будинок ... Пішоход через подвір'я ... Віктор і Ляля глянули на крижину вікна у жовтій рамі триповерхового простінка. Потім зайшли в занедбаний садок: старі шовковиці над межею, горішня біля льоху, наймогутніший у світі каштан з репаним і дуплуватим стовбуром ...

Віктор показав приятельці свою таємну «хвіртку» з садка на шкільне подвір'я: дошки й досі висіли на верхніх гвіздках, чекали ... Ляля так годилася для такого походу в минуле: у

неї в очах воно оживало й світилося ліхтариком. Найбільше радували — подробиці, дрібниці.

Зубець до зубця — так пішла їхня дорога через місто аж до манастиря на подібній до язика відносі високорівні над Ворсклом. Суцільна новина для дівчини: полтавська Швайцарія. А гетьманський палац Розумовського перед садами на схилах бічної долини ріки, в ярах!.. Вікторові й самому не довелося побувати в білому палаці за щедрим рівнобіжником парку-травника, ні в службових корпусах від Архиерейської вулиці, ні в дерев'яній церкві козацькій на подвір'ї. Разом з хлопцями забирався він влітку через подвір'я на Колонійській до гетьманського саду: на схилах провалля будували з гілля й лопухів курені, воювали...

Постояли на Манастирській біля дому Комарецьких. Уже рожевіли чорні тополі. Сум стояв у вікнах будинку з чудернацьким димарем на пів неба. Тінь даху налягла на сніг.

Дрібною, розрідженою, чужою здалася від манастиря Полтава. Не місто, а... небо!.. Не дарма Віктор заговорив про церкви й манастирі над українськими просторами, про занехаяну, як і все, що навертається на очі, старовину. Жаль зруйнованого в революцію укладу традиційного року — буднів, посту і свят... Жаль цілого світу настроїв і фарб, плетива стародавніх звичаїв і мистецтва... Пустир довкола вийшов! Народ дичавіє?! Та вже від сімнадцятого сторіччя його хитають і обрубують... Грузне в твань... Хай би оце нашими містами ще й досі снували — бджоли минулих часів — ченці й ченчики! Хай би нове росло серед старого!

Вражена в серце, Ляля загорілася: революція, слава Богу, випалила такі хащі, такі джунглі! Ну, як можна з цим не погоджуватися?! А що про пар у нас ніхто не подумав, — не той народ. Болота посохнуть і так... Бур'ян нікого не злякає... Настане час і виросте серед бур'янів і твані новий світ, виростуть нові люди! Без твоїх болів, без твоїх турбот, без твоїх марев!.. Бо ти — романтик. У твоїй уяві Україна — друга Німеччина, Европа. А такої України немає. Її не побачити ні в телескоп, ні в мікроскоп!...

Вона лютувала. Але хлопець її давно вже не слухав. Мовчав. І раптом питав про щось цілком несподіване. Наприклад, чи хоч одна прочитана Лялею українська книжка вразила її душу надовго. Обурення її досягло вершка. І, разом з тим, воно вже підпливало сумнівом й іронією. Дівчина завагалася: «бурхати» далі чи засміятися?... Вона думала вже про свій гнів і патос. І про «чорта проклятого». Про Вікторів несподіваний спокій... Звідки така непричетність до «земних справ»? Така самовпевненість чи самодостатність?.. Грубо висловлена ворожість до України не схвилювала його зовсім! Він знає україножерів і їхні

digitized by ukrbiblioteka.org

дурацькі примітиви-аргументи... З цією Лялею, дуркою, він теж знайомий... Віктор не захотів підслухувати розмови чужих «людей»... під облізлим муром білого манастиря перед Полтавою... Думав про своє...

*

Місто — кинута на білий стіл нитка намиста. Серед нього стирчать то соборна вежа швайкою, то червона башта водогону над Панянською горою, то, зрідка, іграшкові корпуси над вибагливо погнутим для лещетарів межигір'ям.

До діла брався сухий і безжалісний мороз. Зразу погасли запалені жовтими й рожевими квачами полум'яні обрії. Спорохнявів і під ногою у вибоїні нагадував пісок — дрібний сніг.

По дорозі додому мова зайшла про російську літературу. Ляля передала думку Шестова про Гоголя: світ здавався йому зачарованим царством, а люди сновидами, автоматами. Тільки їдять вони, п'ють і розмножуються. Та ще говорять несусвітні дурниці пухлими язиками. І ніде ні тобі волі, ні свідомости, ні потреби пробудитися...

— Я тобі дам сьогодні «Нову російську прозу» Замятіна. Прочитай, що він написав про останні десятиріччя нашого письменства... В такому роді: вузька спеціялізація на дурнях, ідіотах, тупаках і блаженних... З якою заздрістю любується він Заходом! ! !

Дочекатися було неможливо. Віктор просив розповідати.

— Це просто для тебе написане...

— Що для мене написане? Чому для мене? !

— Усе, власне... Про російську літературу, що вона тоне в живописанні. Про «пішоходність» російської фантазії, сюжетне недокрів'я... Чекай! Чекай!.. Я знаю твої заперечення. Не заважай!.. Або про методи писання, навіть про звички. Цікаво до дрібниць. Наприклад? Про ролю імен героїв. Твердить, що вони приростають до героїв, як до живих людей. У них уже — звукова характеристика...

Після походу Віктор пробув у Лялі п'ять хвилин. Узяв «Російське мистецтво» за 1923 рік, приготований для нього том «Письменники про літературу й про себе», видавництво «Круг», 1924. Не хотів і на пів години залишитися в неї. Сумно й гірко було на душі. Можна було тільки читати.

От уже дня й нового року не стало. Така дошкульна тиша в мешканні... Тіні зловісні... Чорнота.

— Не сердься на мене, — попрохала Ляля товариша на прощання. І пригорнулася до одвірка у темнім передпокої щокою, грудьми, тілом.

— Я отака...

— Отакий, — виправив «Чорт проклятий» і показав пальцями.
— ? ! ?
— Сірничило! — і посміхнувся ніжно.

*

Вечір удався теж грудневий: нічого нового. Здалося проте, знадвору звійшовши, що спалахи світла на меблях, дещо пересолене тепло мешкання, беззастережна симпатія людей, родина, — взялися бадьорити, взялися штовхати Віктора до праці. Вразила душу така гостра окресленість знайомих берегів ставка настрою у власній кімнатці... Як гребля морську мілину, штора перегородила ніч. Під пляшковою зеленню абажура спалахнула помаранчева лямпа.

А часу до півночі. В разі наглої потреби й до ранку...

Віктор витяг зі столу щоденник і поклав під палітурку свої останні нотатки і Лялину виписку з Прішвіна: «Я... нащадок свого великого руського роду, зустрічаючи будь-яку народність — англійську, французьку, татарина, німця, мордвина, лопаря — завжди почував їхню перевагу в чомусь..»

Потім захотілося перебрати аркушики, папірці — умовні знаки його думок. З них би вирости задумам, творам! Але чи можна надовго залишати на білому папері такий от запис: «Тяжко визбируються арґументи (і надії) про можливість праці в сучасній літературі. Особливі умови... Коли ж це не можливо, тоді я потону в буднях. Тоді яловий будень — мої дні».

«Це не думка. Це мрія, а проте я загорівся й поспішно складаю плян „Української бібліотеки світової літератури". Обдурені очі вже споглядають томики... Разом з тим сам спостерігаю себе, відкриваю свої затаєні прагнення. Для себе вибрав, для перекладу, із старих авторів Новаліса, із найновіших С. Цвайґа й А. Жіда. Але напевне візьму ще й таке завдання: „Франсіс Жамм. Повна збірка творів". Переклади, редакція, примітки... Заради простоти й вишуканости стилю, затишности й доброти, заради дослівно кількох несподіваних ліній і кількох цяток пекучої фарби... В надії, що прийметься на українському ґрунті... Для „Кишенькової бібліотеки" перекласти б „Лист немідомої" Цвайґа, Стефана, звичайно, „Пасторальну симфонію" А. Жіда, „Заєчий роман" Ф. Жамма... Іще... За певних умов — мрія здійснима! Що в ній казкового?! Якби тільки Київ і гурток майстрів українського слова не ввижався, а...»

«Які мені чужі можуть бути люди! Які огидні — біографії! — Усякі есери, терористи, азефи, партійні ватажки, змовники!.. Фу!»

«В. Короленко захищав (і М'якотін) нашу „Українську Хату", після закриття її у серпні 1914 року й після арешту її редактора

digitized by ukrbiblioteka.org

П. Богацького. Нічого не треба забувати. Добра особливо. Ще зло. Але не добро». — Дописка: «Десь читав такі „словосполучення" — Короленко президент Росії, Гавптман — Німеччини. Не можу пригадати де».

«Мистецтво, творчість, благодать! Що за чудова країна, що за клімат! Яка багатюща історія!»

«Цвіт сили, цвіт життя — у книги! Щоб не пересохли на махорку високі досвіди людства».

... Віктор посміхнувся. Занотовані, думки вразили ... краснодухістю. Набридали. Замість гострих спостережень і думок, скрізь, з-за кожного куща й дерева, виглядали таємні надії на досить парадне, присвячене творчості життя, буття ... Вороном крякали роки: «Сімнадцять! Сімнадцять!»

Згодом, накрутившись у кріслі, взяв свіжий зошит і записав: «Рік 1937». І відразу глянув на карикатуру навіть найпростішого чину людського: на промокачку рожевеньку ... Вмочив перо в атрамент і нахилився над столом: «Перше січня. З Лялею на „старому дворищі" й біля манастиря. Зачіпалася, сичала й кипіла. А в мені на все це ні луни: я думав про „Ведмежат". Оповідання несподівано ускладнилося. Жодного рядка не можу написати за пляном. Усе йде поза передбаченням. Рядки й абзаци снуються, снуються на пустирях задуму, а передбачні вузли, ефекти, пуанти — випадають! Дано тільки непрошене!»

«Не дуже захоплена панорамою міста на міцно утрамбованих хвилях землі, на тлі останніх плес сонця посеред червоних і фіялкових снігів, Ляля розговорилася, розкричалася ... А в мене перед очима дрібно виписані сплетіння невідомих вуличок і кварталів. Ними піде моє оповідання. Народився страх: що не допишу, не проб'юся ... І Полтава на горі — наче символ життя людського, долі ...

Та вихід зі становища один — писати, жити сторінкою. Уникати, здається, треба погляду на переплутану, на таємничу цілість. Щоб не опанувала малодухість, задуха».

«Часом наступають дивні години, дивні миті: невидимі трансмісії регулюють подачу слів. Вони самі розливаються по кухлях сцен, по батеріям розділів. І скрізь текст виходить встановленого рівня. Ще далеко перед задуманим кінцем, без приводу й попередження, виливається на папір останнє речення. Ясно вже: оце справжній кордон, природна межа.»

«Писання, як гриби, як дощ, — природа. З малої хмари — малий і дощ. Сліду в пам'яті не залишать будні. А значні завдання, великі твори, як затяжна непогодь. Томлять душу, вимотують серце: праця! .. Зате настає і день перемоги ... Головне в житті, щоб увага до нових задумів п'ялася до майбутніх речей. І так аж до знеможення, до старости, до смерти!»

*

В перервах між хвилями снів, Віктор кілька разів устигав згадати, що Наталія Олександрівна напевне цілий день чекала на нього, що це «вперше в історії» він не зайшов до бабусі на Новий Рік! І думав про безсумнівну значимість снів цієї зимової ночі. Що значила ця гора мідяків посеред незнайомої, проте не чужої кімнати? ! Піраміда майже під стелю ... І все трикопійкові монети і п'ятаки. Цифри на них дивної чіткости: просто випинаються — три, п'ять ...

Ціла гора, приходило вночі на думку, такої дешевини! .. Як таки не забігти на кілька хвилин ... на цілий день!

Згодом виявилося, що то не мідяки. Соняшні плями в Малопетровському садкові ... На бильчастій лаві низенькій — Віктор з Наталією Олександрівною. Розмовляють: очі зустрічають очі, посмішка — посмішку ...

Стара жінка часто точилася від щастя. І, склавши свої воскові руки в синіх і чорних жилах на держакові парасольки, замовкала, думала. Разом з думкою — линула в минуле, у вигадку. Може навіть у майбутнє. Але танула, зникала. Ще одна мить і на піскові біля Вікторових ніг лишалася парусинова парасолька і купка чорного мережива, допотопний капелюшок ... А лава пуста!

Бабусині ранкові передбачення справдилися: Наталія Олександрівна, як вияснилося на другий день після школи, лежала в ліжкові. Зраділа Вікторові й засоромилася. Таке нещастя! На початкові нового року ... Потім злякалася. Замкнула наблищені хворобою очі. Адже Віктор може заразитися! .. І коли тепер Віктор прийде знову? !

Обігрівшись, Наталія Олександрівна знову й знову, аж до вечора вибігала на Хрестовоздвиженську. У своїй шубі, з парасолькою в руці ... На розі Дворянської мерехтіла їй Вікторова постать, і бабуся поспішала назустріч. Іншим разом Віктор з'являвся із-за кущів ... Навіть переходив вулицю й обсаджену дубами п'ятку над будиночками біля провалля ...

... Познайомитися вони хотіли давно, і Ляля, і Наталія Олександрівна.

Бабуся чекала дівчини, хвилюючись. Готувалася. Обдумувала майбутню розмову. Обмірковувала сто разів перебрані слова. І — фантазувала: намагалася уявити собі Вікторову приятельку. Ну, яка, яка вона? !

Розум кожну з уявних Ляль терпіти не міг і перекреслював широким і густим хрестиком. Де б це взялися раптом такі зіркидівчата? !

Ляля прагнула на бабусю «глянути». Що за диво-скарб трапився на Вікторовій дорозі? Глянути, а тоді їй все одно: чи щира приязнь і самопосвята без міри, чи цілковите забуття. Без жалю й милосердя.

digitized by ukrbiblioteka.org

Такого розчарування не уявляла собі ні Наталія Олександрівна, ні Ляля. Шматок непотребу! — подумала Ляля про «француженку». Людей цього кшталту вона розпізнавала з півпогляду, з півслова. Живі мощі! Минуле сторіччя. Миколаївський режим. Навіть — отрута. Цвинтар на двох ногах...

Доки Віктор вішав пальта на прибитій до дверей «гаківниці», його розпечена на морозі товаришка вже знайомилася з Наталією Олександрівною. Сміливо, впевнено простягала руку. Назустріч з бабусиних грудей і собі знялася немічна ручка. На ліжкові заворушилася гірка лахміття. Засвітилися очі. Такі занепокоєні, такі спантеличені, налякані: не дівчина, а дід-мороз... Якутський дід... Тонка тільки блюзочка в пружок. І проста, і ошатна. А решта... Усі думки і вчинки, всі слова й маніри — гори безладдя! Строката суміш давно відомих складників, властивостей, нахилів, стремлінь...

Гостя підсіла до ліжка хвору трохи потормосити. Але невдало. Тоді вона сіла до столу й нашвидкуруч перелистала кілька моторошно нудних статистичних річників Бестужевських жіночих курсів, догори дном перевертала книжки в шафах... Віктор мовчки стояв біля вікна недалеко ліжка хворої, цілком розгубленої, безсловесної, жалюгідної. Назовні спокійний і задоволений, він поглядом вивертав подушки снігу на зубчатих виступах над проваллям, любувався бурульками на оголеному корінні дубів... Тільки думав гарячково.

Коли вийшли від Наталії Олександрівни, поміж чорними дубами валив густий сніг. Захотілося дуже далеко йти і мовчати. Мріяти...

Щоб не згадувати більше про нещасливе знайомство, Ляля відразу сказала:

— Не бабця, а музей! Ти таких любиш... Я — ні. Маю дома: просто трагікомедія!

Через п'ять кроків задерикувато й мило — її звичайне прохання про «помилування» — вона заявила:

— Я люблю громила Володю Маяковського! Це не твої бабусі з дідусями!

— І Серьожу Єсеніна не забудь...

Наталія Олександрівна ледве дочекалася Віктора:

— Скажи мені! Скажи, ти кохаєш Лялю?

— Ні. Ляля моя приятелька. І складна, дуже складна, поламана натура... Цікава людина: тонкий і дивний розум, примхливе серце. Пейзаж з шпилями і безоднями...

Наталія Олександрівна довго ходила по хаті. Обминала стіл і чимчикувала далі. Лекції не починала. Потім стала за бильцем Вікторового крісла:

— Я сьогодні така щаслива. Що ти її не любиш! Не кохаєш. Ляля така чужа!.. Звичайний російський характер: усі додатні

риси і всі вади... Нігілістка! А яка безоглядність, жорстокість!.. Азіятство, одним словом...

Ляля здалася їй ворогом. Взагалі й Вікторові, в майбутньому, зокрема.

16

П'ятниця, з самого ранку висока й насуплена, в синцях, по обіді раптом поміліла, згасла. Увечорі з-під ліхтарів на телеграфних стовбах і понад світлом вікон кулями вдарили сніжинки. Як застояна вода у прорвану греблю, зірвалася з ланцюга й ринула вулицями й задвірками неймовірна тиша — буря. Вітер. Свист.

На подвір'ї Йоганни Карлівни, в гострій сітці кинутих на сніг і стіну тіней від навстіж відчиненої брами, на Віктора хвильку зачекала Люба. Шкіряна пілотка по брови. Налаковані м'ячики очей. І прошитий зубами рожевий оксамит рота.

— Я в ворота, а ти через вулицю...

— З вітром навперейми!

— Віктор!.. Я зараз на Келлінський піду. Читатиму...

Жартома юнак спробував підняти Любу... над браму, над будівлі, в небеса.

— Ні! Ні! Не треба! — і вона поклала свої вовняні зябри йому на плечі, під ковнір. — Йоганна Карлівна чекає, турбується. Іди! — і засміялася: наказ...

Через годину Віктор знову опинився надворі, на цементовій платформі ґанку, під опертим на цегляні колони бляшаним дахом. Йоганна Карлівна відчинила двері і, штовхаючись з нахабним вітром, реготала, хвацьки підморгнула юнакові на прощання. Пурга закрутилася у дверях, наче в лійці, завертілася веретеном.

— Einfach wun-der-baaar! Wunderbar! — гукнула напослідок і задьористо мотнула сивою головою. Вона б оце понеслася козирком! Охоче і пішла б очманілими вулицями.

Навскоси посеред ґанку курився розлогий кряж горбатого перемету. Над цукровими скелями на східцях, висвистуючи соловʼями, мчали з вулиці на подвір'я гостряки диких орд: небесні Чінгіс-хани. Понад брамою світилося з-за мізерного деревця звичайно непомітне вікно сусіда.

Віктор пробирався на Келлінський. З пурги виринали і кланялися йому здивовані знайомі: дерева, брама й закапелок шкільного двора за муром, брунатні й червоні колони містечкового піддашшя над пішоходом і підперезані залізом віконниці, чавуновий ліхтар і надуті вітрила беріз у круглій гавані парку.

... Тьмяний паркет бібліотеки. Біля дверей розтоптані снігові калюжки — надуті, ледве не розіллються ріками, озерця, лан-

digitized by ukrbiblioteka.org

цюжки срібних островів, крижані скельки серед теплих морів підлоги. Густі сліди валянок і чобіт, мережані — кальош променями лягли до сухого мармуру сяючих під люстро білих сходів.

Люба у пустій читальці. Серед овалів і конусів, плес і хвиль світла на столах, на підлозі. За рядами зелених і синіх шоломів на варті. Мляво перегортала безсумнівно байдужий їй журнал.

Віктор довго стояв біля неї. Спостерігав, як дівчина щулилася й пересідлувала свої окуляри. На билці сусіднього крісла висіло її пальто. Його Віктор легко розпізнавав серед натовпу. Воно вздрівалося йому за тридев'ять земель. І ніколи — даремне! Вразило, до яких неймовірних глибин світилося Любине лице. Як сумно міркували її брови. А занепокоєний ніс дрижав від напруги. Чекали новини губи.

— Люб!

І враз, як посуд і горшки з полиці, з обличчя дівчини сипнули, з веселим гамом покотилися на всі чотири боки світу, вихром закрутилися і назавжди зникли з пам'яті і незадоволення собою, докори, і злість... на погоду, розчарування, і вигадані вже виправдовування перед батьками, і свідомість цілковитої необхідности... розлуки з хлопцем-однолітком, і «світовий сум». Безпричинна скорбота насамоті. Безпросвітна, до сліз.

Непомірно довго чорні очі віталися з синіми очима... Нарешті Люба нерішуче встала й мовчки простягнула руки в подане їй пальто.

У першій залі вона мовчки поклала на стіл довгастий том «Красной Нови». На пустих сходах зупинилася й застібнула пальто. А біля дверей на вулицю, голублячи, Віктор довго натягав на її руки нове чудо світу — ненаглядні рукавички.

Вікторового запізнення вдома ніхто не помітив. За віялом підручників і зшитків на писемному столі спішно розтала зима й несподівано легко уляглася снігова буря.

Приготувавши лекції з тригонометрії й органічної хемії, Віктор схопився з-за столу й вискочив до їдальні. Мама стелила ліжко. Була такою втомленою, змученою. Хотіла тільки пірнути під ковдру, погасити світло, заснути. Боляче було дивитися, з якою надією — чи безнадією? — верстала вона останні пів години денного шляху, готувала пристань на ніч! Як обережно знялися перед дзеркалом і вп'ялися щупальцями в чорну копицю волосся під білим гребінцем знайомі з дитинства руки! Коліньми на стілець зібрався тато. Обпершись ліктями об стіл, переціджував сторінки позичених у сусідів «Известий». Віктор заглянув у газету, а потім довго спостерігав батькове обличчя. ...Газета під абажуром давно вже уподібнилася до брудної скриньки з хробаками, черепашками і плазунами. Гидкий світок такий... Клубок найнижчих, примітивних, самодостатніх, бездушних!

Тільки зрідка й здивовано посміхалися татові губи, збентежені нелюдським нахабством і казковою глупотою: самі собі не вірили очі. Не цікавилися суттю справи, тільки служили — рогові окуляри на татовому носі. Непомітно для нього бавилися світлом і запускали чудернацьку тінь на стіну й стелю.

Через п'ять хвилин розреготалася на кухні бабуся. А Льоку не можна було не тільки виволокти з його дупла, а й відірвати від столу: дочитував Дюма.

Пізно вночі треба було переписати останні сторінки «Ведмежат». Оповідання вийшло, спочатку несподівано, а згодом вже й нарочито, — дивним: від первісного задуму залишалася назва. Автора заохотив і навіть розвеселив плян розгрому найзвабливіших сцен і розгону всіх дієвих осіб. Крім хлопчиків, братів, з їхньою мрією про справжніх, про живих ведмежат. І хай мрію цю заб'ють по святковому обгорнуті й кольоровими шнурками перев'язані пакунки з шерстяними «ведмежатами». На дванадцяти аркушах паперу не залишиться нічого для такої теми звичайного: тільки несподіване й нове... Повідь добірної мови затопить фабулу й сюжет. Коромисло веселки над нею...

*

Опівночі Віктор примусив себе доторкнутися до щоденника. Так захотілося довершити карбування іскристого дня... Наче на пам'ять.

Останні нотатки стирчали в зошиті барвистою закладкою. Кожну з них Віктор прочитав і негайно багаторазово перегорнув, загин загострив нігтем, і — порвав на дрібні, схожі на розперіщені книжечки для комах або жуків, шматочки. Всі вони: зайва небезпека. Це раз. Подруге, молодому чоловікові кортіло завести календарик-записник, а в щоденникові хотілося уникати дріб'язку.

Відновлений щоденник став реєстром фактів. Без перед- і післямов. Без «обставин». Так і сьогодні. Віктор не мав ні охоти, ні часу розповідати, як він у школі, на лекції німецької мови, дочитував пузатенький томик спогадів Штекеншнайдер. Сиґнали, знаки, штовхани сусідки дійшли до його свідомости надто пізно: Тарас Григорович Крем'янецький, він же вчитель української мови й літератури, стояв уже над юнаком і, нагнувшись, заглядав у розкриту на колінах книжку...

— Розкішна річ! Я дуже радий.., — і, полиставши книгу тут і там, чудило поклав її на парту і залишив хлопця в спокої...

— Так от, — продовжував він урок...

А Віктор не міг тепер ні далі читати, ні слухати лисого і трохи рябенького Тараса Григоровича.

У зошит потрапив скнарий відгук на книжку і тільки дрібка щойно прожитого дня:

digitized by ukrbiblioteka.org

«Мемуари Є. А. Штекеншнайдер. По матері авторка українського роду. Дід її Ф. Л. Холчинський. Батько німець. Про Шевченка вона пише так, наче крапля української крови є добрим імунітетом проти... українства!

Це дійсно спогади, а не „малювання". Багато про друзів Шевченка — Толстих. Ожили також Данилевський і Щербина.

Тогочасний побут. Тогочасні люди. У наш час незнані чесноти.

... Вночі пробирався з Келлінського додому крізь замети-перемети. Колінами, грудьми...

З дитинства ясна мені „одноцільність" зими. Бо літо рубає, ділить: прошиває на обрії небо гребінь дубів, ріки і межі на луках, яри...

Минула дванадцята! А посеред ставка пам'яті виринув Мотуш. Згадав, що він не любить природи. Так, це мій друг не помічає ні квітів, ні дерев. Зайнятий людьми.

А я — рівно навпіл. Я завжди сам-по-собі...»

У ліжкові Віктор до світанку прикривав очі ліктем, рукавом пальта. Або подавав Любі руки через перемет біля березового садка, кричав дівчині над вухо, і сміливо хапав її в обійми. Не пускав відьмою полетіти над вулицею. Як на мітлі.

*

Це, звичайно, знущання над самим собою, одначе набіло переписані «Ведмежата» пролежали в секретній шухляді писемного стола ще цілий тиждень.

І не дарма. За цей час текст прохолов...

Конче треба було його переробити: у фіналі нагадати про всі сповидно відрубні, як і нарочито виструнчені початкові ноти й мотиви, об'єднати перший і другий підрозділи, прибудувати, а деякі знести, — легкі місточки між абзацами, спростити, приховати закрутисті — зелені? — думки, знівелювати надто химерні образи і надто різкі фарби.

У неділю зранку оповідання лежало на столі переписане наново. Двадцять сторінок, після всіляких спрощень, скорочень і виправлень, перетворилося на тринадцять. А так усе було в найкращому порядкові. Любо глянути. У будинкові через провулок в одній шибці два мідних сонця. Навіть три. І на піддашші. По-весінньому чорніли дерева.

Швидко Віктор знайшов резон, таке виправдання ранньої візити до Райгородського: в обідню пору Павло Йосипович саме перепочиває, отже не треба буде письменника відривати від столу... Крім того, з'явилася й інша думка — вручити новелю дружині, а самому драла з подвір'я.

Отже не треба чекати до вечора. Можна сходити зараз, серед дня.

О другій Віктор повертався додому. Коли на Стрітенській його гукнули, — майже біг попід каштанами. І не проминав ні одної ковзанки в снігу. Марилися... обіди у Райгородських! Полтава через багато років... Ця важка хвіртка, ця стежка до скрипучої веранди за бузком, як на долоні, — манастир перед вікнами... Чорненький ґудзик дзвінка на білій стіні...

По дорозі з Києва або, восени, з Криму, Кавказу, вийти з потяга в Полтаві... А може... Чи настане коли такий час на Україні?! Після подорожі Німеччиною й Італією... Це ж не мара — Швайцарія, Скандінавія, Еспанія з Португалією або Арґентіна, Бразілія...

З дверей висипали й чекали на Віктора Люба, Елька й Ляля.

— А ми за тобою, — сказала Ляля.

— Зібралися на прогулянку, — пояснила Люба.

Елька, дуже широкоплечий і дуже коротконогий юнак у хромових чобітках з калошами, удавав з себе «господаря» й намагався посадити гостя на снігову подушку на лаві перед Любиним парадним. Віктор гаряче дякував: сміючись, хлопці «вальсували» перед дівчатами. Нарешті гість з блискавичною швидкістю перевернув Ельку через парканчик на травник і сипнув йому, лежачому, на простоволосу голову оберемок мокрого снігу.

Ляля, сміючись, кинулася допомогати лежачому. Полізла, грузнучи в снігу, під кущі за Елькиною шапкою.

Люба, наче з вікна поїзда, помахала «челюскінцям» рукою і — так впевнено, так статечно! — пішла поруч Віктора вниз вулицею.

Перед мостом гурт звернув у вузьку від міста долину. Пішов над живим хребцем потічка у фаянсових берегах.

Поверталися — горою.

На Інститутській горі заманулося не виходити на вулицю, обминути місто. Ключем розсипалися попід садом, над міднобузковою полудою оранжерей на горбатому дні урвища, біля дороги.

Навпрост літній надмір світла зпозаранку окошився тепер дочасним мороком. Сонця стало тільки на лису Інститутську гору, на чоловий бік величної будови перед лісом, на фліґель.

Парк, що вискочив у юнаків з-під ніг, ринувся через гармошку алей у межигір'я і повис на дротяних штахетах міського садівництва, що водопадом здіймався юнакам спершу по коліна, потім по пояс, по плечі, нагадав нещодавно бачену картину: фіялкові тіні чорних стовбурів, дірчате й масляне білило плямами і поверхами, дуби наприкінці зими.

День посірів. Взнаки далася гора.

Мова зайшла про кінець школи, про неминучий початок самостійного життя. Рештки Полтави залишилися в запіллі пам'яті... Дійсністю стануть не знайомі ще міста й незнайомі люди: това-

digitized by ukrbiblioteka.org

риші й вчителі ... Ціла мережа передумов і умов навчання чатує на кожного з них ... Ще й незнана, вона гартує волю молодих людей: стримує страх ...

... Віктор з цікавістю спостерігав, як обережна Люба добивалася від нього згоди їхати вчитися разом: до Москви ... Як Елька, наснажений дійсно несподіваним ідеалізмом, цілився у двох зайців — радив їхати до Москви і студіювати точні науки або медицину ... Зовсім по-дурному вчепилася у Віктора Ляля. Вона взялася таки добитися цілковитої перемоги ...

А хлопець опинався так мляво, так безпорадно, так наївно, наче заохочував своїх супротивників. Ні згадки, звичайно, про Україну. Ляля злякалася тільки, що Віктор зрадить літературу ...

Вона нагадала товаришам про Вікторове «письменство» і про його переклади з російської, з німецької, з французької ... Тоді Елька висловився недвозначно й сміливо:

— Це діло не для мужчини. Це раз. Подруге, українська література буде поступово зведена нанівець, це ясно. А російська була, є і буде прибудовою політики ... Так навіщо така музика здалася Вікторові? !

Люба відразу уточнила й обмежила Елькині думки. Адже найвидатніші знавці літератури ... все чоловіки! Не жінки. І ще: зараз пишуться і потрібні й талановиті книги теж ... Наука про письменство має неозорі обрії. Особливо — російську. А Віктора цікавить західньо-европейська? Це вже океан ...

Під кінець розмови, уже на вулиці над провулками, Лялі стало жаль свого сусіда. А вона саме доводила, що навчання у Московському університеті збагатить Віктора, що в Москві можна продовжувати писати українською мовою, що Україні піде тільки на користь ...

Проте Віктор від початку розмови, ціле надвечір'я уникав тирад і навіть згадок про Україну.

Наговорилися і розійшлись. Віктор заметушився прощатися, поспішав ... Ляля пішла проводити Любу з Елькою, але в останню мить кинулася сусідові навздогін. І цілу дорогу заглядала Вікторові в лице.

Уночі, задоволений днем і своєю стриманістю, укріплений у вірі й правоті вибраного шляху, у своїх намірах жити для України, Віктор часто гасив світло й заглядав у вікно. Довкола тільки поніжений сніг. Ні жмені сніжинок над долиною, над містом ... А душа за день побадьоріла: ні тобі розбіжних бажань, ні сліпих надій!

Цієї ночі аж до найзеленіших цурпалків спорохнявіла — не дмухни! — Вікторова дружба з Лялею. Зогидніла Люба! Назавжди? !

Щоправда серця не було. Навіть у згадці. Була птичка. Та знялася, полетіла. В небі.

*

Елька помітив, що Віктор таємно упирається: поїде в Київ. Його справа. Але він, Елька, говорив з ним щиро й відверто. Розумно.

Люба прокинулася серед ночі з думкою про дивну розмову, про дивну прогулянку напередодні... Та Віктор не прохав жадних порад! Та він бавився нашими рецептами! Дивись який безликий, який сумирний... Справа вирішена: Віктор поїде до Києва! Не варт було починати...

Любі не хотілося спати: така свіжість... Вона спокійно поклала руку під голову й розглядала в сутінкові меблі, завішене сукном вікно, присадкуваті двері до татового кабінету й двостульчаті, ґвардійські, до їдальні.

У Лялі — пропасниця. Цілу ніч поверх за поверхом сипалися й гупали на плекані вулички, на зелені алеї, на юні тополі цілі міста жахливих здогадок і страхів. Чорніли, червоніли небеса прогнозів і припущень. Марилися землетруси, вибухи вулканів над долиною, кістяки спалених, завалених будов, всесвітня руїна. Мало залишилося надії... А хотілося нового світанку старої дружби...

Вві сні точилася думка. Спалахувало й довго тліло бажання босою вибігти у провулок на сніг і битися об його вікно, стукати, грюкати... Розбудити й сказати, плакати, кричати...

Ранком Ляля чекала на вулиці. Не міг умовити: пішла відпроваджувати аж до школи. Жваво доводила, що вчорашня поведінка її була... щирою, що її захопив несподіваний плян: оселитися компанією в Москві... Як удасться, звичайно. Пів Полтави в Москві, — розмальовувала фантазія. Люба, Віктор, Елька...

Сяйво настрою поглинуло все. Хоч Ляля добре знала і любила Вікторову «літературу», його задуми й мрії. Знала про вірність своїй мові... Вона й сама починала жити Україною!..

Вдома, прозрівши, Ляля жахнулася: що ж про неї тепер подумав Віктор? ! Йому жаль тепер пробалаканих з нею вечорів...

— Дурепа! — сказала вона на прощання серйозно, переконано.

Якутські, сьогодні радше японські, очі дівчини вивірками нишпорили в снігу попід каштанами і раптом гострили вушка, — вслухалися.

— Дурка? Дурепа? ! Чому ж?.. Поетична натура. Надвое розчахнута душа. А вчорашня розмова — зав'язка повісти або роману про юність на знівеченій голодом, на перепадлюченій, на здичавілій від страху Україні... Відоме плем'я: школярі-випускники, мрійники і реалісти. Тільки хто з нас реаліст, а хто мрійник? !

digitized by ukrbiblioteka.org

Така неприємна несподіванка: з самого ранку «просвітив» Лялю. Щойно радів, що вчора так добре вийшло: усіх слухав і мовчав... А сьогодні раптом «високі матерії»!

*

У суботу рано потемніло, насупило надворі. Здалося — піде сніг... Віктор без діла сходив у бібліотеку. Та повернувся вскруть: за Любиним столом сидів крейдяний дідок завсідний... Розібрані журнали.

Після тижневої перерви зайшов до Лялі. Надовго.

Наче вперше або востанне, — так засвітилася її кімната. Віктор, понад звичайну міру схвильований і мовчазний, довго чекав доки втихомириться блиск шибок у вікні й книжкових шафах, доки погасне настільне скло й померкне кімната. Доки сувоями сутінків не майнуть гачки, кінчики зачепливих ідей і тем.

Так не говорилося давно. Про розмову, власне. Про потребу, щастя і хист людини, виявити себе, словом розкрити своє нутро. Це ж коріння письменства, творчости. І, разом з тим, це оплата митця, заздалегідь... А яку насолоду митцеві дарує самообмеження, стриманість, мовчанка, щонайбільше — натяк!.. Адже можна мати думку відрубну, бути на другому березі... і чекати. Чекати доки до твого берега хвиля приб'є залишки ворожої «фльоти». І тоді... знову таки не зрадіти, знову промовчати... Нічого не обороняти! І, у всякому разі, не оборонятися... Не насолода це — просто бути?! Чи не «просто бути» — праджерело мистецтв?! Чи не «просто бути» — його завдання й мета єдина?!

Мова зайшла і про Україну: доля мистців її удома і в наймах, занепад, ступневий, її самобутньої культури, навіть культури взагалі... Гори трупів і гурти найталановитіших українців... у тундрі, над Крижаним океаном!..

Віктор розповідав Лялі про свій непідробний «перекрій речей і понять», про вроджене «бачення світу», цілком самодостатнє, про вроджені симпатії й інтереси — такі органічні, такі нестримні, такі непоправні... Усе на світі для нього «моє» або «чуже»... Стиль — найперше. З дитинства.

Віктор нарікав Лялі, що часто зневіра в особистому щасті гасить його енергію, гальмує навчання й читання, спиняє писання, сушить мрію... Його особисте щастя — частка майбутнього України... Іншого щастя він не хоче...

*

Тиша в кімнаті. Ляля ладна говорити до ранку... Проте в іншому ритмі: говорити, відпочиваючи. Говорити й спати одноразово. У ліжкові. Щоб сутінок довкола, щоб лямпа нічна горіла.

Віктор у кріслі. Вслухається і думає.

Дивна ця година північна. Як приземкуватий носоріг! Тільки не щетина у нього, а тичинки квітки, а кусючі жала... Нерозсудний жах по душі зашпарами. Стіни страху розпихають набік збентежені очі... А знайомі місця — пустка. Лякають власні речі...

Уже з передпокою Віктор повернувся до кімнати.

— У Люби, у Люби... флегмонозна ангіна? !

— Що ж тут страшного? Надзвичайного?

— А я шукав її сьогодні ! ! !

— Ти шукав її? ! Ти зустрічаєшся з Любою? !

Віктор відвів очі. Заховав у них Любу.

Ляля забула про себе: полювала на найменшу тінь на обличчі приятеля, слідкувала за порухами його щелепів.

... Коли Віктор нарешті встав з крісла, Ляля лежала на застеленому ліжкові, пригнувшись чолом до колін. Убрана і взута. Намагалася якнайглибше вгнути під собою матрац. І швидше вилити, наче не свої, сльози.

Ледь зімняті від краю, чекали на Лялю подушки й мережане покривало цілу ніч.

*

У провулкові пахло снігом: лусни серед ночі дверима, ногою тупни — і полетять сніжинки над містом. Над долом і горами.

17

Миколу Григоровича Німченка цікавила «географія знань» підлітка. Особливо про Дунайський басейн і Балкани, про Східну й Центральну Європу, про Середземномор'я... З давніх-давен Віктор вистоював лекції з географії біля повішеної на таблицю мапи, зрідка за своєю партою. Довжелезною вказівкою він нанизував Евразію і, на додаток, Атлянтик або й Тихий океан... Нишпорив по земній кулі...

Микола Григорович, гожий і серйозний, заходив до клясної кімнати неспішно й вітався сухо. Проте ясно було, що на нього тут чекали з нетерпінням. Після дзвінка лекція — дивно коротка: п'ять хвилин — продовжувалася в коридорі.

Помірковано костистий дідок від нетерпіння починав плямкати й кусати білі нашивки англійських вусів, але від учнів не втікав до вчительської. Довго й терпляче слухав. А відповідав коротко.

За освітою, власне, історик і мовник, Микола Григорович замолоду довго жив з родиною поета графа Бутурліна на Заході. Звичайно в Італії. Розповіді його про чужі краї були зернистими.

digitized by ukrbiblioteka.org

Цілком діловими й точними. Проте і над ними, врешті-решт, нерідко здіймався рожевий туман... Під лінійку і циркуль обрізаний брунат його лисини, блискучий носик у червоних жилках, рожеві щоки — випромінювали світло...

А в пам'ять запоморочених учнів пхалася байкова сорочка Німченка. По-російському на випуск, проте коротенька і похвацька. За одним махом з нею мильками і напрочуд блискучий ремінець, і темносині штани від костюма, і «попівські» ботинки. М'якенькі та зручні.

Наприкінці сьомої кляси, першого травня, — у день відкриття парків, почалася справжня дружба Віктора з Німченком. Микола Григорович реготався на лаві перед квітником. Кашляв у платок, протирав шкельця золотих окулярів і, вздрівши перед собою учня, жалівся, пирскаючи, на книгу на лаві, тикав пальцем: оповідання Нечуя-Левицького...

На хвильку Віктор присів. Але попередив, що розігнався на виставку, до музею.

— Підемо разом. Я навіть не знав!

Музей оглядали до вечора. З ранку до вечора. Почали від повітових гербів Полтавщини на будинкові й скитсько-сарматських кам'яних бабів на подвір'ї колишнього земства. Закінчили колекціями марок і грошей на піддашші. Досі вони не цікавили хлопця.

По дорозі додому, Микола Григорович попросив відвести його, Віктор признався, що нові враження й знання створили розлогі околиці довкола його давніх твердинь: самого чудо-палацу й малярства... Але він би роз'єднав краєзнавчий музей і картинну ґалерію. Музей на Різницькій горі такий гарний... Як рококовий собор над кручею... Могутня колонада й манірно вигнуті сходи на убогу вулицю, на дахи по зеленій горі...

Дійсно, скарби серед народу, серед бур'янів України...

А для українських хат і млинів, для чумацьких гарб і різьблених саней, для вишивок на дітях, жінках і козаках треба побудувати... Бо в палаці Кричевського, бо за різьбленими столами в розмальованій Васильківським залі Вікторові ввижався парлямент Полтавщини. І навіть мирові переговори України з розтрощеним ворогом... Про це він не сказав Німченкові. Що б мусив відповісти йому вчитель?!

Швидко одначе вияснилося, що Микола Григорович здогадувався про Вікторові помисли і мрії. Хоч мова у них ніколи не заходила про Україну. Про історію Нідерляндів, формування сучасних націй Европи, про боротьбу між флямандцями й валлонами у Бельгії, змагання мов і культур у Норвегії і Фінляндії...

Не було потреби згадувати Україну.

Тільки побоєвищу Мазепи й Карла з Петром було раз влітку присвячено цілий день. На початкові серпня Німченко повернув-

ся з Криму. З нього рвалася й палахкотіла сила... Тоді він довго водив Віктора від редута до редута, показував руками, наче диригував ґрандіозною оркестрою, розповідав і вимальовував кийком на пилові посеред шляху бойові мапи... Перекреслював їх і знову малював і показував... Розійшовся не абияк!

Віктор почав користуватися бібліотекою Миколи Григоровича. Вірний солідному часові своєї молодости, Німченко настирливо радив не тільки прочитати, а й проробити, навіть законспектувати... Боклеву «Історію цивілізації в Англії». Читання здалося Вікторові спочатку «відкриттям Америки», та згодом... дала про себе знати... спрага визволення з-під каменя незносимих сторінок з тонкорунним текстом на дві довгих шпальти! Втома яка!.. Нудота...

Нарешті настав чеканий ранок: хлопець відтарабанив книжищу... А позичив розкішну «Історію Нідерляндів». І життєпис Карла XII. Крім того, Микола Григорович подарував йому примірник промови, 1909, на Гоголівських торжествах у Полтаві.

Ну, а Бокль проковтнув цілу осінь з лишком!..

*

Останній рік Віктор ні разу не був у Миколи Григоровича. Зустрічалися в школі. Учитель радив писати, писати й писати. І братися в Києві за українську філологію. Згадував старий Київ. І своїх друзів: Науменка й Житецького. Або — останню зустріч з Винниченком. У театрі.

— Так довго не втримається... Або країна задихнеться, витягне ноги... Не тільки Україна! І російська держава також... Треба вірити, працювати, готуватися!

Несподівано Віктор, на великій перерві, розповів Німченкові про «Ведмежат». Що ввечорі забере оповідання у Райгородського. Додав, що дуже хвилюється, що тепер уже ніколи буде переробляти — іспити на носі, кінець школи. Що бачив дивно ясний і пам'ятний сон.

Микола Григорович міцно вхопив юнака за руку. А коли дзвоник затих, звично плямкнув губами і пішов до своєї кляси з довгою, як вудка, вказівкою в руці. Сказав:

— Розкажеш завтра. І принеси «Ведмежат»!

*

Березневою ніччю, напровесні, приснився Вікторові Райгородський. Наче літнім надвечір'ям, і не вперше, запросто, пройшов він через провулок, навскоси по калачиках, бруком і понад коренем стежки, потім над будинками. Подзвонив. Віктор вибіг до нього і зніяковів: Павло Йосипович такий засмаглий, такий

digitized by ukrbiblioteka.org

червоношкірий, зайшов до пустої вітальні і, багатозначно посміхаючись, подарував юному приятелеві ... дивних розмірів, як на пів руки, гребінець, як гарбуз, переспілий баклажан на газеті і капелюх лісових горіхів ...

Старий письменник аж сам засоромився своєї витівки, спалахнув. Проте подарунки свої він вибрав з розсудом: думай ... Гребінь казковий, баклажан багряний, цупкі горіхи!.. І поздоровлення, побажання чи напуття і попередження в додаток, — Віктор забув.

Про сон він думав серед ночі. Намагався прокинутися. А ранком прийшло на пам'ять, що після лекції в Наталії Олександрівни у нього призначене побачення з Райгородським.

Ранком вийшов з Льокою на дощик. Сніг під ногами замурзаний, мізерний. Сам не свій ... На перерві виглянув з вікна: під школою мокре каміння, мокрі будови ... Від восьмої ранку почалася ніч. На рідкість смаглява, чорна. А посеред неба — врубелівський демон ...

По обіді прояснилося. Холод.

Вночі з-під парканів і кущів шкірив зуби сніг.

Дружина Павла Йосиповича провела Віктора через засклену веранду й перевантажену меблями їдальню Райгородських. Навіть після мороку ночі, юнакові здалося, що в приміщенні так бракувало світла. Тільки на стелі воно творило наче арабське мереживо торта з помаранчею абажура на вершку піраміди. Довкола торта, позакидавши свої плащі на низькуваті стіни й стелю, густо засіли стільці, в них за спиною, амфітеатром стали шафи й буфет, накрита цупким покривалом — ніжний триколір смужок! — заслужена отаманка, довгов'язі квіти в поливі й дереві.

Павло Йосипович сидів у своєму кабінеті, за поставленим під стіну столом. Мідна лямпа, зелена миска абажура і корж світла на білому аркуші промокачки під скляним каламарем, на гірці рукописів і чернеток. Край коржа глибоко заламали груди Райгородського. У сутінкові продовгастої кімнати, на постелених ребром до ребра червоношкірих полицях, різнобарвним килимом яріли зубці книг.

Павло Йосипович зняв окуляри — вони чіплялися за волосся на скроні й за вухо — і глянув на гостя червоними очима майже здивовано, навіть по-вовчому. Віктор не второпав: письменник потребував часу на поворот з країни ще не дописаного роману, чи був незадоволений появою молодого чоловіка. Чи може здивований — уже вечір! — рвучким бігом часу? !

Райгородський приніс з їдальні схоже на солом'яний трон крісло і поклав перед гостем рукопис «Ведмежат». Хотів пригнітити його рукою, припечатати його долонею, але передумав. Сів на своє місце, хоч молодому авторові здавалося, що Павло

Йосипович дихає йому в обличчя. В прискові очей спалахували криваві вогники.

Червоним атраментом подописувані літерам хвостики й поставлено крапки, прийменник «з» переформовано в «із», замість виповнив — сповнив... І сторінкова рецензія червоним чорнилом. Підпис: «П. Райгородський».

— Річ, знаєте, вишукана... Навіть майстерна. Для своїх «Ведмежат» ви наче розтопили нашу мову, а потім вибагливо закристалізували... Лірика, звичайно, — проте в ній приховані й первні оригінальної епіки. Такої нової у нас!.. Справжній хист. А вік ваш, господи, що й казати, багато зробите...

Потім учитель читав щойно до половини доведений роман. Кілька сцен, кілька старанно виписаних пейзажів.

Віктор поспішав уже. Павло Йосипович пішов провести гостя до Келлінського проспекту. Хотів заглянути до книгозбірні.

На проспекті у них була «своя кам'яниця» з білими колонами обабіч парадних дверей, з напівкруглим тунелем підворіття, з цементовими днищами бальконів над головою. Осіння непогодь і злива не раз і не двічі сюди заганяла друзів, уже сивого і ще юного.

Обпершись об одвірок плечем, Павло Йосипович виглядав з парадного, шукав сонця в небі, спостерігав за потічком води і бульок з ринви через пішоход до канави, косяк повені на асфальті. І згадував, звичайно, стару Полтаву і молодість. Час надій і сподівань...

Нікого з учителів і друзів не залишилося серед живих.

Погода березнева. Підморозок. Проте біля кам'яниці зупинилися, постояли. Думку про нову річ Райгородського юнак не приховав: це плетиво гарних слів і свіжих образів досвідченого письменника... Але не вітрило це, а... волок: ...так і пішов на дно!.. Бо замість колгоспного щастя, на сторінках твору розлилося чорне море фальшу, брехні! На всьому — карб небуття!!!

Райгородський, вражений щирістю молодого чоловіка, надовго замовк. Обірвав свої думки і Віктор.

Згодом Павло Йосипович намагався «просвітити» юнака: пояснити політичний бік справи...

Та Віктор не міг примиритися! — «Письменство для письменства»?! Література заради рідної мови?! Книги писати для мишей?!!

Він не думав приставати до колони писарів!

Страшно було про все це говорити. І бракувало, слава Богу, часу...

Дні й тижні гірко потім було на душі. Проте Віктор не пожалів... навіть своєї «професорської» забудькуватости: так і не домовився про читання своєї новелі в бібліотеці, так і не вияснив

digitized by ukrbiblioteka.org

можливости надрукування «Ведмежат» у харківському журналі. Думав тепер, що радіти треба... І писати треба, а не друкуватися!

Співчуття до наляканого критикою Павла Йосиповича теж розвіялося. Може, Вікторова спрага писати щиро є таємною радістю Райгородського? !

Крім того, Вікторові було ясно: любити твори з «подвійною бухгальтерією» не можна і не треба. Від Райгородського залишаться його ранні повісті з семінарського життя... Вірші його надто застарілі. Фейлетони тільки вульґарні. А тепер нічого вже сподіватися...

Рівно рік тому — був перший по-літньому теплий день весни — Віктор з Мотею, на розі Олександрівської й Котляревської, перед кінотеатром «Колізей», хапко, навипередки читали підвальну статтю Райгородського у київській «Літературній газеті». Дивувалися, що перед кіоском не стояла черга на пів квартала...

Тоді Вікторові не хотілося відразу визнати рацію Мотушеві. Він радив розсортувати текст, викреслити з нього цілі абзаци й шпальти свідомої брехні, для подібних випадків у нас узаконений фальш кінцівки і тоді...

Статтю Віктор показав своїм приятелькам.

— Райгородського ніхто не читає! — сказала, згортаючи ноти на чорненькому піяніно в шкільній залі, Лідія Яківна Лебеденко. І дістала з своєї чорної валізочки старанно обгорнуту газетою й перев'язану шворкою книгу — вилучене з бібліотек і заборонене «Червоне дерево» Пільняка.

Наталія Олександрівна Лісовська почервоніла, прочитавши, і відразу заговорила про нечувану свободу слова у царській державі, про відверту опозицію режимові й кругову поруку всіх порядних людей того часу.

Йоганні Карлівні Кеніґсберґ нічого було таку мізерію під носа совати. Віктор розказав їй тільки... Вона, заливаючись сміхом, мружачи короткозорі очі, згадала свою молодість, юність... Вона також захоплювалася друком... Потім вона смикнула свою чорну блюзу в срібних листках і знову розреготалася.

— Знаєш, Кляйст подарував Ґете свої твори з таким написом: «На колінах мого серця...»

Йоганна Карлівна не втихомирювалася. Показувала, як це серце ставало на колінах перед новітнім олімпійцем...

Насміявся і Віктор. Але статтю Райгородського запроторив так, що згодом не міг її знайти і на колінах. Зникла.

*

Уривки з книжки Райгородського ніяк не забувалися. Адже письменник, безсумнівно страждаючи, будував міст через провалля української історії... Тільки так можна в наш час писати. Так або ніяк!..

Вікторові, у клясних дверях, у шкільних коридорах і в переповненій дітьми залі на перервах, марилася суха постать Павла Йосиповича. Його луком напнуті плечі, — на захист серця, грудей; його на польдери порізана шпарами, засмагла і бліда, шия, кривобокий зубець його обличчя і почервонілі сірі очі. Юнакові часто здавалося, що вони знову зустрілися й продовжують розмову. У березневих калюжах серед вулиці виринала тінь — і Віктор кидався глянути в обличчя перехожого... Сподівався почути знайомий голос, бадьоре слово.

Сумні думки нагонив холодний ранок.

Пухирці на калюжах. Наче сосновий ліс з літака — стара трава у воді. Увалисті краплі переспілої вологи на пле́чі, на груди пальта. Тиша.

А бувало наліво й направо дмухав нахабний і занозистий вітер.

Під вечір, домовившись, дощ і вітер котили з-за дому в долину оберемки сталевої соломи й черкали нею шибки вікна. Серед мороку ночі гримів на пів світу, ляскав вогняними батогами — лякав до світання — Ілля.

Згодом весна заблистіла. Віктор став уникати думок про писання Райгородського і про донкіхотську химерність власних планів і мрій.

*

День був пречистий. Не ніжний, не теплий, ні. Ясний.

Попід деревами, попід кущами зник сніг. Лишилося трохи почорнілої криги. Зазеленіли смужки землі понад садибами: щасливі бори голок на роздоллі... Травинки, як сосни, стирчали з-під грудки, над проваллям... від колеса або чобіт.

На горі вода гарує. Понад берегами канави — ґваш.

У неділю нагорнули кучугуру старого листя посеред подвір'я. Поміж трояндами таємниче зачорніла земля. Зеленою мережкою над нею — високі й прозорі стебельця квітів: шпади нового покоління! Непереможна армада життя.

Тонка міра часу. І перед кухонним вікном заблистіли на сонці цупкі, наче свинцеві, шоломи нарцизів шерегами. На чолі колон — кремезні сотники й довгов'язі полковники з цибульками баварських капличок на шиях. Ще кілька днів — і крізь продрані шоломи лицарів замайоріли рубці й ріжки барви.

Після зовсім літнього дня наприкінці березня, увечорі пішов теплий дощ.

У сутінках Віктор з Льокою носили відрами воду з діжки під ринвою у шаплик на кухні.

Вночі Віктор лежав з заплющеними очима. До світанку.

Опівночі покотився з неба грім. Невгавно заглядала в вікно блискавка. У кімнаті вздрівався пах бруньок і кленових листочків, пуп'янків-малят.

digitized by ukrbiblioteka.org

18

«Я довго силкувався себе налякати трохи: море по коліна! Випускні іспити? Кінець школи?! Та нічого приємнішого. Та нічого надзвичайного... А це раптом „здогадався" й осів.

Старанні приготування заздалегідь — гарна вигадка. Я знав, що мрію... Бо відомо мені наперед: наспраді „сидітиму" напередодні кожного іспиту. Може ночами... Поза тим — прагну порядку: щоб не було жодних змін! Усе по-старому... Так я сказав і Наталії Олександрівні, сказав Йоганні Карлівні.

Щойно сьогодні прояснилося, що ні до літа, ні за літо не скінчу „Пасторальної симфонії". А Ґете взагалі нескінчимий — лежатиме у папці роками. „Вільгельм Телль" — діла на п'ять років, для Києва.

Згадав не почате, задумане оповідання. І... злякався удачі „Ведмежат": тепер так не зроблю, зіпсую...»

За два тижні квітня під палітуркою щоденника опинилося пів десятка дрібних заміток про нічну розмову з мамою — Віктор присів на її ліжко й розглядав і гладив, як у дитинстві, її руку з тонкими пальцями, з золотою обручкою, про бабусин невсипущий гумор, про суперечку з Лялею. На окремому аркуші — запис про квітневу кризу небес.

Заготовані нотатки здалися тепер половою. А хотілося зерна!

Мама в душі вже прощалася з Віктором. Умовляла себе — радіти...

Рипнули двері. Причимчикувалася бабуся.

— Дивись! Забризкався чорнилом.

— Нічого! — відповіла серйозно, — тільки руки й писок!..

Дійсно, ні цяточки на столі. Тільки на руці й під носом: полуниці, черешні. Довго сміялися.

Розмова з Лялею про Короленка й Короленків. Письменник їй нудний. А родини його, з дитинства, терпіти не могла...

А у Віктора його портрет на полиці. Так подобалося: життя для справи, для літератури. Любив... редакторські книги Короленка й листи до молодих авторів... І низку творів також — «Сліпого музику» й «Історію мого сучасника». Короленкову Україну...

Щоб потім мучитися вдень і вночі, Віктор вигадав... наче Короленка в його кімнаті посаджено на шафу... як нагад про втрачені для України покоління талантів, творців, як нагад про зраду!.. А Гоголя, крім того, — щоб не забувалася мрія про біографічний роман-трилогію...

Такі забаганки юнакові мріялися. З Мотею він тижні й місяці промріяв про епічні полотна «Гоголь» і «Бальзак». Сумнівною хлопцям здавалася тільки можливість подорожі до Італії й Франції... А так було все намазі!..

Ляля давно знала, що Короленко вабив, а Гоголь бентежив юнака. Найцікавіше було їй спостерігати, як Віктор жадібно приглядався до своєї вигадки про Короленка як пересторогу про зраду, як він обдумував свої слова, обнюхував свіжу для нього самого думку. Ляля вп'ялася в товариша зубами. Шукала й знаходила найгостріші вислови. Прагнула заклювати, розіп'яти, вбити!

Спокою не дала до прощання опівночі.

*

Про таку суперечку не захотілося нотувати в щоденникові. А треба — і можна! — було розмалювати несподіваний рейд зими: «З учорашнього дня в Полтаві мокра зима. Температура понад 0. Снігопад почався перед обідом. Побіліли травники. Посіріли дерева. Захалявна каша на дорозі в долину. Видавлені шинами коліс снігові кряжі. Поміж ними опалові калюжі... Бракує тільки Суворова з шпадою, героїв!

Розібрала охота... і я пішов містом. На Шевченківській зустрів Лялю: ледве не обнялися посеред вулиці! Давно не бачилися!..

Ні живої душі, ні пса. Тільки ми... поперлися на Поділ, до Ворскла. Перед мостом озеро, море. Рветься до електрівні.

Бруднуваті вали набігають на берег, хлюпочуть об притрушені снігом плиниці, на натьор перед ґранітовими биками. На гусячий сніжок, на щербатий лід».

Дописка: «Через тиждень. Знову на річці з Лялею. Тепер тут голуба даль. Квітами пахнуть небеса чи води. Зникла кригаспідняк. У воді плавають хмари — білесні, блакитні, рожеві».

19

Квіти під дімком над урвищем зацвіли рано. З-під снігу, в сльозах...

Конвалії полками стали попід мурами, обабіч старого паркану над долиною. Купчилися в ярах, за сільськими повітками, дровниками й хатами, загонами дерлися понад провулками на гору...

Своєї черги чекали на тісному подвір'ї і за фліґельком — бузок, бульдонежі, троянди.

На шпилях і в Кобищанському міжгір'ї, над вулицями і провулками, зацвіли сади й садиби. Гуртом, разом.

По дах затонули будівлі.

З вирію на полтавські стежки повернулися тополькн й тополі.

Так, як наприкінці останнього в Полтаві травня, ніколи ще не писалися насичені хитромудрими пастками вправи з німецької і з французької граматики й перекази читаних книжок...

digitized by ukrbiblioteka.org

До останнього дня школи Віктор не ховав зі столу ні Ґете, ні Шіллера, ні Жіда. Ніколи стільки уваги не приділяв щоденнику.

І, дивно, розкисав... тільки над щоденником: «Я тяжкий, як мертвяк! І уникаю записування — зелені вони? — важливих думок: полюю на ласочок в очах шкільних товаришів... В душі ні сумнівів, ні страху...

Турбують не іспити! Турбує... крижаний холод в очах товаришів. Заздрість. Навіть ворожість. Байдужість на кожному кроці. Наче спрага — розійтися, розбігтися. Забути.

А половина мого щоденника: погода й краєвид, небо.

Навіки засипає день. Вмирає. Синіє востаннє. А про це думають тільки горобці на дротах.

Після перерви, спробуйте дощу. Ось-ось залопотить об дах, об листя старої акації, загрузне в пилові на подвір'ї. Ляпне квітці межиочі, в око. Рожевій... А вночі піде — налле калюжі. Ранком одну краплю додасть, дві. Найбільшого калібру...

Парашути бузини зеленкувато білі.

Ясмин такий густий: пошукай листя!.. Весна.

Проте сонце залетіло по-літньому високо: погрожує втечею у безвісті всесвіту. Надворі під вечір, як крізь жовту склянку. А в хаті серпень, вересень, жовтень: горять, палають вікна».

Наступний запис — червневий.

«Сонце — смолоскип серед білого дня. Зелений килим трави заправлено під раму квітника над кущами. Є квіти сині і білі. Панують проте рожеві й червоні. Колесом калачики під липою; змійовиком ріжки цегли.

Циганський табір довкола мене — подушки на лаві, на стільцях, ковдри на шнурах, килим і килимки настовбурчилися серед двору. Стілець під Льокиним вікном. Книжка на ньому, записник з червоним олівчиком під ребра.

Цілий вік не читав, не писав. Учора був заключний іспит: з німецької мови. Учора я був учнем десятої кляси.

Тепер у відставці. Тепер у мене літо: натяг парусинові штани й сиджу на траві. Голубів пантрую, поглядаю на книжку й записник.

Але козирем... тільки мій річковий картузик на маківці. Сумно».

*

Новину про атестат відмінника приніс у дім Микола Григорович.

Учитель цілковито поділяв бабусину радість з цього приводу й дуже добре розумів переплутаність безлічі Вікторових почуттів і думок найрізноманітнішого пляну.

Страх перед свіжими лаштунками на кону його життя, перевтома і... розчарування досягненням!

... Як роки тому, у день похорону Івана Вакули, стояли за Інститутським садом, над Нижніми Млинами. На загнаній по рівник кулі лисої гори. Наче вперше розглядали село, латку лісу в баюрах, болотяну долину, на осокори за рікою і, чорною лінією, сосняк на видноколі.

Тоді заплаканий хлопчик прагнув смерти. І, разом з тим, не міг навіть уявити собі ні смерти своєї, ні осиротілого світу, спустошеної Полтави ... Раз і назавжди ... померти ... він не міг!

Микола Григорович рішуче використав обставину: неміч вмирає смирно, пересихає, значить ... А ти сповнений життя. Тобі про життя ...

Тепер вчитель не вдається до хитрощів і умовлянь. Говорили про конечність не тільки панування над собою, а й визволення себе самого від страждання. Треба вчитися блискавично визначати питому вагу подій, думок, вражень, нещасть. Їх треба розкладати доценту й вивітрювати!

Поплямкавши й куснувши вус, Німченко холодно сказав, що Вікторове дитинство — рідкісний скарб. Це добрий підмурок для розумного й щасливого життя. На ньому вже виріс атестат. Двері навстіж в усі школи держави ... Ну, а решта вже ... Що можна сказати ... Але вірити треба!

*

Наступний ранок — подарунок долі! О дев'ятій під школою Васильок Певний, Юра Калембет, Сьома Крижанський ... Знайома сценка: сміх-сміх перед чавунною хвірткою, вузькою і високою, на вистелене каменем подвір'я. Парадні двері на літо замкнено: відпустка ...

Знайомий пішоход від вулиці на трьох цеглинах. Блискучою швайкою прошив згустки каштанових тіней потік світла. Тінь листка ще раз з'явилася на соняшній стрічці асфальту. Гострими кутами лягли під каштани струмкі сітки понад травниками. — Усе, як завжди! Як завжди літом. Як під час іспитів кілька днів тому ...

Женя Карташ, збуджена, ніжнорожева, карала в куткові біля таблиці вдавано наляканого Вовченка. Гатила тонкою ручкою, намагалася, за гостротою язика, мазнути гумористові рота крейдяною ганчіркою. Між партами стояв гурт дівчат довкола Ніни Бондарчук. Це золота середина на всіх шляхах. Міра всьому. Здоровий глузд.

Страждала, помітив Віктор, Зіна. Стояла самітня біля вікна на вулицю, майже над парадними дверима. Намагалася ввіпхнути кулачок у тісну кишеню блюзи з носовою хусткою. Думала, відомо, про шкільні роки й дитинство. Тепер уже ясно — про найщасливіший у житті час ... Бо тепер ...

digitized by ukrbiblioteka.org

Ніколай Воронін боком усівся за парту й задоволено спостерігав учнів. Він не поспішав розпрощатися з українською школою й махнути на Ленінград. Він скрізь був удома. Йому скрізь було гаразд.

Нарешті всі востаннє сіли за свої парти. Слухали — несподіванок жадних! — директора школи. Відмінники, Ніна Бондарчук і Віктор Лисенко, — двічі: також у кабінеті.

У сутінкові коридора було так тихо, наче Віктор з Ніною вночі забралися до школи. Замкнуті двері кляси... Лункими стали кроки...

Ледь помітно мінився паркет. Таємниче посміхалося червоне дерево. Поснули підведені чорною лінією зелені, салатні панелі.

Розійшлися хлопці й дівчата. Друзі...

Людей знайшли у шкільній канцелярії, маленькій і затишній. За чергою, спершу дама, потім джентлмен, підсіли до масивного столу біля вікна. — Видно було знайомий з дитинства фліґель і садок за ним. Сива жінка у вишиваній сукні, голубий барвінок на тонкому полотні, урочисто піднесла Ніні й Вікторові атестати, попрохала розписатися в книзі й міцно, довго тиснула руки випускникам. Її рука була крейдяною, а нігті жовтими, як зварена кукурудза.

Огрядна дівчина у білій блюзі підняла голову від друкарської машинки й посміхнулася ніжно, навіть соромливо. Промовила: «До побачення!»

*

На вулиці, посеред дороги, давно вже чекав на Віктора Льока. Вдома, нетерпляче, — бабуся і Ляля.

В обід прибігла з лікарні мама. Прийшов, несподівано, з фабрики батько.

... Через годину тато вже здав на пошті цінний пакет на секретаріят університету й поклав у портфель засвідчений печаткою реєстр посланих документів. Віктор мусив тільки підписати заготовлену для нього заяву, а потім постояти збоку від віконця й спостерігати схвильованого, навіть збентеженого батька і, за скляною стіною, спокійного, кам'яного урядовця. Лиса голова його: сторч поставлене яйце. А ніс чорний, власне, синій чи бузковий. Червоно-синьо-біла краватка на репаній шиї. Полотняний халат на плечах.

Тепер треба було чекати.

На заокругленому куті двоповерхової полтавської пошти, на низьких мармурових східцях під бляшаним піддашшям на ланцюгах, тато витягнув з жилета годинник і глянув, заспішив. А Віктор пішов додому. Власне, до Лялі. Вона готувалася до вступного іспиту до Московського університету. На історичний факуль-

тет. А вечорами, з весни вже, вона з Віктором переглядала в передпокої й на веранді книги. Відбирали на продаж . . .

Пакунок за пакунком перев'язували шворкою навхрест і носили через садок і сусідські подвір'я на Стрітенську — до коромислом зігнутого до землі горбаня букініста з глухого завулочка за мостом. Його інженерська шинеля царського часу замітала полами вулицю. Руки — орангутанга. А вузенька голівка рожевого дідуся з білими очима й гарним вусиком над дитячими губками виглядала на світ Божий крізь дугу власних ніг.

Багатьох книг, збірок творів другорядних російських авторів і навіть класиків, позбувся за цей час і Віктор.

У Лисенків купівля найдрібніших речей, крім книг, була історичною, навіть вікопомною, інколи й нестерпно комічною подією. Також харчувалися вони вбого й одноманітно. Проте заробітків ніколи не вистачало, і щомісячні позичання у сусідів хоч п'яти або десяти карбованців давно вже стало нормою.

Тепер настав час придбати Вікторові костюм, сорочки, білизну, шкарпетки, туфлі . . . Нарешті, хоч дешевенький, чемодан! Тепер треба буде утримувати студента в Києві! . .

*

Напередодні від'їзду з дому, у день свого вісімнадцятиліття, Віктор одержав подарунок: батькову святкову, ще петербурзьку, краватку. Нитяна. Цілком свіжі й живі, багряні й чорні нитки.

Але від батькового годинника юнак відмовився рішуче. Не піддався умовлянням. Не взяв. Уперся.

*

За літо Віктор раз, по дорозі на Бистрівку, на річку, зайшов до Зіни Пави. Вона саме складала іспити в педагогічний інститут. Зраділа. Але їй не можна було заважати. І в той же день, на відлетлому пляжикові посеред кущів, вгледів Валю Шершінь.

Підплив. А піщаний берег — що глибока миска.

Валин чоловік подав руку, витягнув на суходіл. І радо говорив, говорив. Валя ж ніяковіла, соромилася чорт знає чого. Засипала ноги піском . . . Валя зраділа, як Віктор плигнув у воду.

І раз за літо Віктор купався з Лялею і Любою. Біля Нижніх Млинів.

По дорозі на Ворскло Ляля намагалася наштовхнути розмову на «високі матерії»: про типи не героїв літературних творів, а . . . письменників, про архітектуру, живопис і музику літературного твору, про поліфонію . . . Але даремно. Тоді Ляля кинула Віктора з Любою й помчала, хекаючи, стежкою з гори. У лісі, ба-

digitized by ukrbiblioteka.org

лянсуючи, залазила на повалені в зеленяву болота, в бур'яни, стовбури дерев з вивернутим корінням, розшукувала найкоротшу доріжку до Ворскла. І доки «мама і папа» дійшли до води, Ляля скинула під кущ свою блюзу, свою спідницю, шпурнула черевики й сиділа вже по пояс у річці.

З Любою зчинилася бійка вже у воді. І з Лялею. З подругами.

*

Від останнього літа в Полтаві залишилися в очах прошиті зеленню й сріблом полотнища пісків над рікою. Зеленаве багнище, баюри і, диво, сухолісся біля Нижніх Млинів. Та ще вибоїста дорога через соснину: на Зінці. А вечорами, на висолоплених хвилею високорівні язиках у небо, — розложистий інститут над юрбою різношерстих дерев, альтанка, і крок за нею величний собор над дахами міста, далі в глибину долини — наче пастух над отарою — Хрестовоздвиженський манастир ...

Перед ним, півколом, насип, колія від Харківської станції за мостом, серед розквітчатої гіллям рівнини, — на Київ ...

Садки арками й дугами, в долині й на горах. Силюети дубів і осокорів у небесах.

І, латками, бляха та черепиця полтавських передмість.

*

Середину літа збурила й вивернула наверх дном непоказна поштівка. Виклик до Києва на медичний огляд.

Напередодні Віктор відновив лекції у Наталії Олександрівни і в Йоганни Карлівни, витяг зі сховка свої переклади, накреслив — і щодня обписував папірець з усіх боків, — плян новелі.

Через тиждень Віктор і Ніна Бондарчук, студенти університету, мчали до Києва.

На станції, схвильовані й щасливі, прощалися, цілувалися з рідними і по пояс вилазили з вікна ... Біля манастиря, потяг, здавалося, зупинявся. Можна було налюбуватися Полтавою. Знайомою і — від степу — чужою: густі ряди мазанок попід молодими деревами, глиняні завулки й дворища, сільські площі далеких околиць і, нарешті, зелені острови в хлібах.

Вночі юнак проснувся й ліг на бік. Розглядав, наче перебирав, речі в купе. Глянув на Ніну: тонюсінька чорнявка з розпатланим волоссям, носик дичкою, грушею, а брови розкішної жінки. Погойдувалася, як у колисці.

Потім до кінця перегону захотілося постояти біля вікна. На станції вискочити на землю.

І такий спокій на душі: ні Полтави тобі, ні Києва! Всесвіт, вічність, життя.

Тепер лупнув очима — за вікном свіжий ранок. Безнастанно розкручувалася стрічка пісків і соснини. За Дарницею полетіли в вагон верби, забризкали в очі калюжі й озерця. Тяжко наліз на сторопілий потяг залізничий міст.

Барвна вода попід мостом іскрилася і дзюрчала, булькала і гарувала. Було її, здавалося, тільки по горло.

Праворуч — місто на горах. Лавра.

Сонце і Дніпро.

*

Напередодні від'їзду з Полтави Віктор розшукав на Пороховій учителя української й німецької мови. Тарас Григорович Кам'янецький вийшов на веранду багатоквартирної мазанки при повному параді: у вишиваній сорочці з українською краваткою... Таким бував він у школі: солідним і байдужим. Намагався не помічати ні людей, ні речей. Тільки сьогодні був без миршавенького портфельчика під рукою.

Здивувався. У нього не було знайомих. Проте згадав, що запрошував, давно вже, зайти. І власноручно дав адресу. Обіцяв показати свій «Тлумачний словник української мови».

Тисячі, тисячі карток... Поперев'язувані шворками, стьожками пошматаного ганчір'я, нитками. Обабіч столика й «кухні» на ослінчикові, попід стінами, понад полицями книжок — матеріяли для словника: розпирали ребра картонових скриньок. Їх накрито було горами газет. На газетах, наче кури на сідалі, кунялн горшки, каструля, сковорода, чайник. Навіть мілко нарубані дрова примостилися...

Розглядати?! Але погомоніли. Тарас Григорович доварював борщ. Як кіт, пирхав і коштував вариво, уважно вслухався наче й цмокав-прицмокував.

З Павлом Йосиповичем востанне ходили у степ. Хліб був уже в копах. Стерня неозора. Тільки сіра материнка над стежкою. Проте зустріли й пшениці на пні: поважні, горді здалеку, а зблизька прості. Перетяли галявину васильків серед сухого пирію. Довго відпочивали під чагарником шипшини з вицвілим листям.

Павло Йосипович вважав, що тепер Вікторові буде не до писання. Але зовсім забувати не можна... Треба буде вчитися працювати в читальнях і бібліотеках. І не брати трагічно ні студентські кутки по київських кухнях, ні гуртожитки: спостерігати!..

Тиждень перед від'їздом Віктор попрощався з Лідією Яківною Лебеденко. Просила не забувати.

А в день остаточного прощання з Полтавою, ранком, встиг побувати у Наталії Олександрівни Лісовської і Йоганни Карлівни Кеніґсберґ.

digitized by ukrbiblioteka.org

Наталія Олександрівна чекала на нього з дев'ятої ранку. Сказала, склавши руки на столі, що тепер життя її перетвориться в чекання.

— Вікторових листів, шкільних перерв . . .

— Я так і знала, — прошепотіла Наталія Олександрівна біля дверей, — що ти поцілуєш мене на прощання! — І вже не стримувала сльози.

У Йоганни Карлівни була учениця.

— Великого успіху! У всьому! Усього найкращого, mein Herr! — вона по-солдатськи встала з-за столу й подала учневі руку. Засміялася й провела до надвірніх дверей.

Після обіду Віктор гуляв з братом у паркові. Обидва, наче рукою, відводили не тільки розмову про розлуку, а й думку. Он ще скільки годин . . .

Жовкло вже, злітало на травники й алеї листя.

. . . Згодом Віктор приліг подумати . . . На своїй подушці, під своєю ковдрою. Серед своїх книг довколо стола . . .

Був це страх. Але згодом почуття відстоялися. Виструнчилися думки.

Приємно було на душі, що він учора, вдома ще й на станції, розвеселив Лялю. З хати, з Полтави, з України вона поїхала не такою сумною, не такою самотньою.

Надвірці вже стояв гурт людей біля Люби й Ельки.

Люба, розпалена, посміхалася мовчки. Своїм думкам. А здавалося, наче вона жартувала, кпила з кислих фізіономій мам. Раз очі її зустрілися з Вікторовими. І задумалися.

Елька чекав діла: треба було піклуватися про двох дам . . . Найгірше було з пересадкою у Харкові! . .

. . . Віктор лежав з заплющеними очима у своїй кімнатці. О п'ятій бабуся відчинила двері мамі . . .

Мама прийшла просто до Віктора:

— Чого ж тут, власне, хвилюватися? ! Я так думала сьогодні . .. Ти ж їдеш вчитися . . .

Віктор щиро засміявся. А мамі все на світі здалося дурним і заплутаним. Зібрала в платочок сльози.

А Віктор останню годину пробув у Києві. Йому захотілося знову пережити ранок у поїзді, до цяточки звірити враження . . . Треба було взяти на облік кожен порух душі й думки, кожну тінь у ранковому вагоні й жалібне постукування коліс . . . Як по-собачому покірно бігли тоді вагони серед рейок до виднокруга й навантажених товарюг-ешелонів. Як наперекір цілому світові рвався кудись збіглий, видно, паротяг!

На київській станції — несподіване перетворення в краплинку, в пилинку . . . На сходах до порожньої залі Віктор зупинився, гля-

нув: по пригорщі людей попід віконцями, ковзький паркет . . .

На площі такі багряні канни. Не баченої в житті краси дівчина в трамваї.

Пізніше з Ніною в університеті. Риштування над головним входом. Зайшли з лівих дверей. Сходи, круті й одностайні, попід кабінет ректора. Манастирські коридори. Горять люстри . . . Раптом, як на залізниці, виринає цілий прогін вікон на дубовий гай і на берестки, на дерев'яні будки на дні внутрішнього подвір'я університету.

Дрібниці, звичайно, і медичний огляд, і візита ректорові, насправді, — проректорові. Дурне.

Місто здалося напрочуд ясним. Віктор його, першим ділом, трохи удосконалив: продовжив Хрещатик до площі на Великій Васильківській, Володимирську обірвав біля університету. Бо що то за Володимирська отой милий, але провінційний узвіз? !

*

На цей раз Вікторові цілу дорогу, цілу ніч ввижався Льока. Закам'янілий стояв він серед їдальні . . . А в коридорчикові біля столика-грибка — бабуся . . . Вздрівався збентежений батько на пероні полтавської станції. І заплакана мати.

З потяга на насипові перед манастирем тяжко було розпізнати людей на ярмарковій площі над річкою. Видно було хусточки над головами.

*

Перед Володимиром на київській горі від світанку хизувалося сонце. Холодом і жаром сипав спозаранку Дніпро.

Згодом з імли лівобережжя встали ліси.

Віктор ще раз глянув довкола і посміхнувся, як дитина. Праворуч парки на горах, як на хмарах. Ліворуч, з Контрактами у центрі, Поділ долиною — попід бори й ставки Пущі Водиці. А синій рогач Дніпра . . .

За спиною — кутаста, як українське минуле, площа з білим мереживом, з золотими банями Софії. Два кроки звідси й свіча над Україною — Андріївський собор . . .

Та час . . . Та час було вже Вікторові йти.

digitized by ukrbiblioteka.org

БОГДАН БОЙЧУК:

ДВА ПОЕТИ

ЕКСКУРС ПЕРШИЙ

Заки приступимо до обговорення двох поетів — Івана Драча та Василя Симоненка, — спробуємо дуже загально накреслити перспективу творчого росту і шукань української поезії (на тлі розвитку поезії західньої) і встановити приблизне місце молодих поетів радянської України.

На ґрунті, який старанно зорали і підготували Шевченко, Леся Українка, Франко (і дещо оновили та освіжили так звані модерністи — хатяни, молодомузці — в початках нашого століття), — виріс малого маштабу літературний ренесанс, який почався з відновленням державности в 1917-18 рр. і насильно обірвався в початках 30-их років.

(Називаємо його ренесансом малого маштабу, бо два поети, Тичина і Бажан, без жодного великого прозаїка, без доброго новеліста, хоч би навіть величини Коцюбинського чи Стефаника, і без доброго критика, величини, скажім, Еліота, — ренесансу, в кожному значенні того слова, не творять).

Це літературне піднесення 20-их років ми вважаємо початком справжнього українського модернізму, який зв'язаний з іменами Тичини і Бажана в поезії, Л. Курбаса в театрі, М. Куліша в драматургії, Хвильового в прозі, Довженка в кіно. Процес цей насильно обірвала радянська влада в 30-их роках і впхала всю творчість в Прокрустове ложе соцреалізму, обтинаючи не тільки ноги, руки, — але й голову, тобто силоміць усуваючи з мистецтва той основний принцип, що творчість кожної людини мусить мати відмінний стиль і відмінний духовий світ. Таке встановлювання якихнебудь офіційних норм — це вияв антитворчий, це присуд на повільну смерть.

На щастя, літературні явища ніколи не проминають безслідно.

Ця стаття є записом доповіді про творчість двох поетів, що була виголошена студентам Ратґерського університету 6 лютого 1965. Друга частина доповіді, про В. Симоненка, була пізніше поширена і відчитана на літературному вечорі, присвяченому пам'яті В. Симоненка, який уладили Дослідне товариство «Пролог» та Об'єднання українських письменників «Слово» 28 лютого 1965 в Нью-Йорку. Вечір відкрив голова «Слова» Г. Костюк, загальну характеристику творчости молодих радянських поетів дав поет Б. Кравців, а твори В. Симоненка читали Олімпія Добровольська та Йосип Гірняк. Доповідь «Два поети» друкується скорочено; звертаємо також увагу, що вона була писана для слухача, тобто в популярному, не чисто аналітичному пляні.

Ланцюг розвитку українського модернізму перекинувся через кордони по цей бік і виявив себе в творчості Богдана І. Антонича, Вадима Лесича, деяких членів літературної групи, зв'язаної з Прагою; пізніше в творчості Тодося Осьмачки (який належав до поетів 20-30-их рр. і якому пощастило вирватися через кордони), Василя Барки та нью-йоркської групи. Цей процес, характерний звільненням творця від всяких встановлених форм і вимог, невпинним відкриванням нових поетичних світів, руйнуванням зайвого і будуванням нового, суб'єктивізацією, — почався в нас пізніше, ніж у Франції (Бодлер, Рембо) і майже одночасно з подібними процесами в Італії (Монтале, Квазімодо, Унґаретті), Еспанії (Хіменес, Льорка, Александре), в Америці (Павнд, Еліот, Каммінґс) та з великим суцільним процесом відродження в Південній Америці (Уїдобро, Неруда — в Чіле, Хорхе Люїс Борхес — в Арґентіні, Каррера Андраде — в Еквадорі, Друмонд де Андраде — в Бразілії, Евґеніо Фльоріт — на Кубі, Отеро Реїче — в Болівії, Октавіо Паз — у Мехіко, якщо згадувати тільки деякі, не обов'язково провідні імена). Український вклад у цьому загальному процесі часом слабший, часом сильніший, часто рівноцінний творчості їхніх західніх колеґ. На всякий випадок у світовій літературі немає нічого подібного до творчости Тичини, Бажана, Антонича, Барки — а це говорить дуже багато.

Як було сказано, в мистецтві ніщо не вмирає. Без уваги на Прокрустове ложе, в 60-их рр., коли почали розсипатися гіпсові мумії, відродився процес, придушений в 30-их рр., у творчості відомих поетів шестидесятників; а сьогодні на Україні є вже біля ста наймолодших адептів поезії. І якщо ми зробимо спробу встановити місце поетів-шестидесятників у цій перспективі, то воно буде ближче до процесу 20-их рр. Ці молоді поети, можна припускати, формувалися на творчості раннього Бажана, Тичини, Плужника. Можливо, на поезії Пастернака; пізніше домандрували до них, бодай фрагментарно, Антонич, Льорка і Неруда, може, польські поети модерністи. У шестидесятників помітна свобода у вживанні поетичних засобів, праця над індивідуальним обличчям у стилі, акцентування метафори, оновлення ритмічної конструкції та свіжа рима (дещо з цього самозрозуміле в нормальних умовах). Не можна ще тут говорити про суцільну метафорну архітектуру (як от у Барки, Андієвської, Ю. Тарнавського), не видно ще музичної дисонансної композиції, не розсунені ще творчі можливості до меж надреального, несміливі ще інновації в ритмічній композиції. В деяких останніх поезіях шестидесятників помітний навіть схил униз, витворюється враження, що поети, відірвані від основного річища світової поезії, також під офіційним тиском, відчувають брак перспективи. Виняток тут становить Іван Драч. А спроби наймолодших поетів дуже ще не довершені, тут можна хіба говорити покищо про можливості, а встановлювати їхнє літературне місце ніяк не можна. Таке загальне

digitized by ukrbiblioteka.org

омісцевлення було потрібне, бо наша еміґраційна критика хапає явища з загального процесу, роздуває їх, замазує чисто творчі критерії і вартості. Але тут треба теж підходити з християнською міркою милосердя, бо критика ця не далеко зайшла від норм 20-их років (один вийняток і тут є).

ЧАСТИНА ПЕРША

Тепер приступимо до (знову ж загального) розгляду творчости Івана Драча. Народився Іван Драч 1936 року, а в 1962 — вийшла його перша збірка «Соняшник». Тепер поета майже не друкують, заплянованої другу його збірку не випустили. Загальне визнання і місце в літературі здобув собі Драч фееричною трагедією «Ніж у сонці», що друкувалася в «Літературній газеті» (18. 7. 1961). Поему цю до збірки не пустили, включили тільки розділ «Похорон голови колгоспу». Дійство поеми «Ніж у сонці» відбувається на сцені нашої доби, де «чорний рак водневих вакханалій» роз'їдає серце п'яти материків, і поет, з духовим благословенням Сковороди, вибирається в галактичну подорож від гливкого болота свого села до «сивої печалі Козерога» (чи навпаки). В поїзді вечором заходить до нього чорт «із пляшкою холодної мадери, у чорному плащі» і бере його в мандрівку через пекло сучасности. Отож ідуть вони зовні ніби ідилічним світом (де «тополь дівочих золотисті стріли тримали сонце над блакитним небом», біліли хатки і хлоп'ята котили колесо), аж нараз сива божевільна жінка вибігає з хати і просить їх увійти, бо «бриґадир загордився, не вітають люди», і вона самотня. Вона радіє, що синочки її всі сьогодні вдома. Але, увійшовши, поет побачив «три ложки три виделки, три тарілки — і жодної душі». Тільки собака і кіт хлептали драглі, а стара мати припрошувала:

Ой діточки, синочечки малі,
Ну випийте, красивчики ласкаві, —

і підносила чарки собаці, котові й півневі. Опісля стара пішла в божевільний танок кругом плянети стола, а —

Три козаки ридали над старою
І не могли зійти з кривавих ран.
Той під Берліном, той в сніжнім завою
Десь під Варшавою, а третій ніби сам
Од чорної наруги в тридцять сьомім.

Всі пропали. В наступному розділі поеми «Похорон голови колгоспу» поет з чортом ідуть за труною з людьми, і померлий востанне піднявся в домовині,

Рукою сперся на ребро гембльоване,
В ребро життя втиснув востанне руку.
І смерть прокляв очима і губами.

Глянувши на пройдений шлях, голова колгоспу шкодує, що не все було зроблене як слід, що багато не дороблено, не довершено (як звичайно в житті буває); йому й по смерті болить убогість Гапчиної хати, п'яний Степан, в смуток якого він не увійшов душею, те що не віддав достатньої любови Марині та ін. Від цих чорних драматичних картин поет відхиляється на хвилину до побутової картини весілля в розділі «Невидимі сльози весілля», де дає веселіший настрій жвавою ритмічною композицією (хорей), дещо погіднішими метафорами, суміжним (аа, бб) римуванням, і навіть з внутрішніми римами:

. . . . . Пахне кропом в хаті
Кукурікають на стінах півні пелехаті.
Вітер голову просуне, візьме руки в боки.
Пронесеться з сватом Гнатом вивертом високим.

Але це була тільки композиційна павза, поет зараз же наводить тугу і плач молодої, скрипки-Соломії:

Несу я ніжність у світи жорстокі,
Її бджолою брала я з століть,
Щоб в ці скажені і трагічні роки
Коханому хоч хвильку пробриніть.

Тут рукою жінки подає поет ніжність, людяність, лірику, мрійність і мистецтво, — як лік і полегшу на жорстокості, на нелюдяність, на хабарництво, де шлюбну постіль стелять грошима, на ті «золоті п'явки», що ссуть кров людської душі.

Кульмінується перша частина поеми розділом «Українські коні над Парижем». Цей розділ — мовби метафорна історична синтеза, від прадавніх часів, коли «шугали тут жар-птиці, із глини ліплені, пропечені вогнем», через часи, коли степом (ніби тілом поета, якого в якійсь сюрреалістичній метаморфозі прадревній глиняний кінь перетворив у степ) мчала «орда іржава, буйна і розхристана», коли Бористеном гнали «в розпалі шаленім» орди, — аж до сучасного Парижу, символу сучасного мистецтва (порядком цієї ж сюрреалістичної композиційної логіки поет з ходом століть проходить відповідні метаморфози і вкінці проростає палацами, халупами, мостами Парижу, і Сена пробігає навскіс по ньому). І тут на цьому вічному скитському коні (символі творчої тяглости і близькости людини з людиною через мистецтво) їде Пікассо. І саме Пікассо, богові, творцеві, майстрові, який з глини коней викликає і в якого

digitized by ukrbiblioteka.org

у печі воли ремигають, — простягає Іван Драч руку, до тієї містерії творчости, незагнузданої, волею багатої, яка перескакує через бюрократів, у Парижі і в Москві однакових. На закінчення поет переводить погляд у майбутнє і метафорно висловлює віру в мистецький і культурний ренесанс, в оновлення духовости світу з України:

коні... Незгнуздані і волею багаті
Вкраїну мчать на вицвічених гривах.
Як задні ноги — біля стін Софії,
Стрибок — передні на столі Амаду.

Ця віра в потенційні можливості української духовости Івана Драча співзвучна і з нашими тут думками, які ми не раз висловлювали, базуючись на аналогії Мехіко і південноамериканських країн. Перша частина поеми «Ніж у сонці» являє закінчену цілість під кожним оглядом, і появу другої частини — композиційно не згармонізованої, де різні елементи, особливо публіцистика, звідомлення і т. д., вириваються з цілости — тяжко пояснити. Хібащо треба було дотриматись принципу: ставити свічку Богові й чортові.

Ми зупинилися довше на змісті поеми з трьох причин: щоб, вживаючи цитати з поеми, дати загальну уяву про стиль поета; щоб безпосередньою аналогією ствердити, що Драч є поетом-мислителем, його образи і метафори розкривають цілі філософські структури; та щоб продемонструвати, як поет з різних композиційних елементів будує завершену цілість.

Ритмічна будова поезій Драча не вишукана, поет вживає прийняті стопи (ямб, хорей, амфібрахій, анапест) і тільки часом на закінчення рядка другий чи третій пеон. Місцями, де загальна композиція цього вимагає, поет стилізує під народну пісню («Ой сини, синочечки, славні огірочечки» чи «Так квилила, так тужила, сльозою росила») або під розповідну ритміку («Баляда про випрані штани», «Баляда про дядька Гордія» та ін.).

Строфіка в нього теж не вишукана, залюбки вживає він чотирирядкові строфи, пов'язані римами а б а б чи а а б б. Але якщо характер вірша того вимагає, поет не вагається знехтувати строфіку зовсім або перейти на вільнішу строфічну конструкцію. Рими в нього добрі, але Драч не робить вишуканість рим основною ознакою свого стилю (хоч вишукані рими часто вживає: тривожна — бездорожжя, пахучі — закрученим, триста — розхристана, розгублено — ніжногубого). Акцентує І. Драч і робить основною ознакою свого стилю образи і метафори (Надії бубнявіють цвітом вишні, пилюка зір, пшенична ласка, рубцями ран закутана душа, чорнобривий спів, зіпершись на печаль); також ознакою його стилю є драматична ваговитість слова і вислову, що місцями нагадує Миколу Бажана і рідко експресіонізм, всесвітню

печаль Тодося Осьмачки:

І прошептав: до Третяковки нині
Така печаль долинула звідсіль,
Що демон все розкидав на картині.

Скаля почувань і настроїв в поета дуже широка. Вона вміщує в собі музичність, ліризм, злагоду, як от в поезії «Лебединий етюд»:

Одягни мене в ніч, одягни мене в хмари сині
І дихни наді мною легким лебединим крилом.
Пахнуть роси і руки. Пахнуть думи твої дитинні.
В серці плавають лебеді. Сонно пахне весло.

Або в поезії «Подільський етюд» з зажурою вечора:

Обмолочений день спочива,
Мліє кріп в запахущім окропі,
І на хмарі пливе на жнива
Місяць — Кармель з тавром на лобі.

Поет висловлює чорний драматизм життя, наприклад у «Баляді про дядька Гордія», де він ніби пальцями торкається живого життя, з буднями, смертю, вагітністю, зрадою. Ритміка тут тяжка, слова падають, як камінь, нема місця на рими і строфи. Ось картина, як дядько лупить шкіру цапа:

Шкіра паде на дзвінке круторіжжя.
Кує чоловік кулаками по ребрах
І чорними кудлами грізно киває мені.
Спить вагітна дочка його,
Розкинувши зморені руки до Казахстану.
Розкинувши чорні коси і чорні мрії.

Драматизм тут ще посилений звуковою композицією, згущенням приголосної «к», яке повільно спадає, і приголосної «р», згущення якої зростає. Тут з усією силою віддано той трагічний шлях людини, індивідуальности до суті, до правди, де на цьому шляху тільки часом людина буває на «відстані серця» від тієї єдиної «озонної Правди». Така ваговитість і твердість характерні теж для поезії «Баляда дороги», яку Іван Драч присвятив М. Бажанові:

La strada, як шабля, врубалась у ніч —
Крицева, вигинаста, люта.
А вітер чикриже аж ріже з узбіч,
Порвавши маслинові пута.

digitized by ukrbiblioteka.org

В поезії «Слово» Драч говорить такими рядками про поетичне слово:

Візьми його, не дай на звáду славі,
А по-спартанськи — босим на мороз,
Туге од сонця, чорновеличаве —
Воно повисне буйним гроном гроз.

Це до великої міри самохарактеристика.

Тяжко сказати, як постелиться поетична доля Івана Драча, особливо в такій собачій дійсності, в якій поетам доводиться тепер жити, — але вже сьогодні можна сказати, що перед нами поет з великими можливостями.

ЕКСКУРС ДРУГИЙ

Досі тяжко було дати характеристику творчости Симоненка, бо його за життя мало друкували, а вірші, друковані в журналах і в другій збірці посмертно, давали викривлений образ поета, бо їх благословенна цензура (як все ще чомусь конечна в країні «свободи» людини і «свободи» творчости, як нас тут упевняють) міняла, викидала цілі строфи, рядки, слова. Ось як з синівською любов'ю висловлюється про це сам Симоненко в щоденнику:

«Друзі мої принишкли, про них не чути й слова. Друковані органи стали ще бездарнішими і зухвалішими: ‚Літературна Україна' каструє мою статтю, ‚Україна' знущається над віршами. Кожний лакей робить, що йому заманеться. Як тут світитися вдячністю, як не молитися щодня й щоранку за тих, що подарували нам таку вольготність. До цього можна ще додати, що в квітні були зняті мої вірші у ‚Зміні', зарізані (?) у ‚Жовтні', потім прийшли гарбузи з ‚Дніпра' і ‚Вітчизни'.

Ай, ай, ай, весело! Всі ми під пресом,
Так воно треба задля прогресу».

Ми, так парафразуючи, дозволимо собі продовжувати: до цього можна ще додати, що й після смерти кастрація віршів Симоненка не припинилася. Ось кілька зразків її: у вірші «Є тисячі доріг» пропущено цілу третю строфу, у вірші «Дума про щастя» змінено п'ятий рядок (без всякого глузду) та сімнадцятий рядок, викинено сьому строфу (в якій є іронія на офіційну плакатність і банкрутство їхніх ідей), також змінено два останні рядки з: «щоб поменше т а к о г о щастя на радянській землі було», на «щоб поменше в а ж к о г о щастя...» і т. д., тобто з невдоволення з цілої радянської реальности роблять тільки те, що поет, мовляв, хоче, щоб людям просто легше жилося. Поезії «Ґранітні обеліски...», де є також такі рядки:

Уже народ — одна суцільна рана,
Уже від крові хижіє земля

дано назву «Пророцтво 17 року»; тут тяжко знайти логіку, бож така нова назва може комусь сказати, що такі неприємні картини стосуються до часів революції; іншим, що якраз здійснилося пророцтво самостійницьких сил 17 року. І може бути неприємніше самому цензору. У вірші «Перехожий», який Симоненко присвятив Ліні Костенко, потоптано волю покійного поета і присвяти не подано. Звичайно, причин мистецьких тут дошукуватися не треба, ім'я Ліни Костенко звучить евфонічно і згідно з законами всякої естетики; може, не звучить добре для офіційного вуха, яке функціонує за іншими законами акустики; вірш з присвятою був би заясний і забагато казав би про долю поета у «вільній» Україні... У вірші «Одинока матір» у дванадцятому рядку змінено «хоч наречений твій ще не зустрів тебе» на «хоч наречений твій ще не знайшов тебе» — це виглядає як оборона моралі, бож як вагітну 17-літню матір не зустрів ще наречений?.. Не мисленне в ідеальному радянському суспільстві. Також в останньому рядку «Благословив розстріляний народ» пропущено слово «розстріляний». У поезії «Може так і треба» викинули першу строфу, що засуджує падання на коліна перед геніяльними людьми, — це робить враження, що якраз падання на коліна є згідно з офіційними «мистецькими» принципами... У вірші «Задивляюсь у твої зіниці», який має 8 строф, викинули 4 строфи! Це сталось 1964 року не за Сталіна, ніби в країні пошани до волі, до людини, до творчости її.

Таким чином цензура офіційно підкреслила значення ідей Симоненка, призналася офіційно до тих закидів (холуйства, народних ран, розстріляного народу, що гуде боротьба з ними за життя і права України), які поет висловлював без наглядно точної адреси. Не буду перераховувати десятки менших змін, майже в кожній поезії, бо ці речі поза мистецтвом, але говорити про них все таки треба, навіть в ЮНЕСКО, навіть на міжнародному літературному полі, бо вони загрожують смертю самому мистецтву, — не згадуючи вже, що це плювання на пам'ять померлого поета. Далі перефразовуючи, скажемо, що до цього можна ще додати, що в Києві в глибокому смутку відзначено посмертне 30-ліття з дня народження поета; можна ще додати, що запрошено до участи в урочистостях його стареньку матір; ще можна додати, що останню збірку «Земне тяжіння» висунуто на Шевченківську премію *) (ми від нашого видавництва додамо ще збірку «Берег чекань») — і образ всієї благоденственної атмосфери буде повний.

---

*) Тим часом як стаття пішла до друку, надійшли відомості з Києва, що Симоненко нагороди не дістав. Ред.

digitized by ukrbiblioteka.org

ЧАСТИНА ДРУГА

У рецензії на другу збірку поезій Симоненка «Земне тяжіння» («Зміна», ч. 1, 1965) І. Світличний пише так: «Важко сказати, кого втратила наша поезія в особі В. Симоненка. Від публіцистичних, відкрито декларативних віршів він тільки переходив до поезії...» А молодий поет Олесь Лупій так його характеризує («Літ. Україна», 15. XII. 1964): «Він не стояв біля керма... Він був серед тих, хто будував і спускав на воду кораблі».

Ми схиляємось ближче оцінки І. Світличного, бо тяжко з другою характеристикою погодитися чи не погодитися. Симоненко темпераментом був поетом-бунтівником і з усією наснагою свого серця і свого інтелекту реагував на нашу сучасність, де обкрадають у людини її віру, душу, сумління («...її окраденую збудять»). Цим хочемо зробити натяк, що Симоненко був поетом того самого типу, що Шевченко (відразу зазначимо, що це ніяк не порівнювання чисто мистецьких вартостей!). Чи можна казати, що Шевченко будував і пускав на воду державні кораблі (бо всі кораблі, навіть переносно, там державні)? Казати все можна. І багато вже говорилося про Шевченка пролетаря, прогресиста, націоналіста (по цій стороні, як і Симоненка вже починають пхати в націоналісти).

Таке говорення має свою вартість — воно стане колись матеріялом для вечорів анекдотів і гумору. А навкруг постаті Симоненка витворився міт — він вважався серед своїх колеґ другим після І. Драча. Як звичайно з мітами буває, воно наполовину не так, бо в черзі попереду ще Ліна Костенко, Микола Вінграновський і Віталій Коротич. Життя було закоротке, треба було творити, оглядаючись, чи далеко ще позаду смерть. Тож не було часу і хоч хвилини душевної злагоди, щоб мистецьки завершувати створене.

В згадуваному вже щоденнику Симоненко такими словами схоплює своє поетичне кредо:

«Як простір немислимий без руху, так поезія немислима без думки. Що то за простір, коли в ньому не можна рухатися? Яка то поезія, коли вона не мислить? Поезія — це прекрасна мудрість».

Звичайно, що простір мислимий без руху, і поезія не мусить мислити, вона мусить бути, як казав американський поет, мусить жити.

На таке кредо Симоненка вплинули його темперамент і обставини. Тому й акцентується в нього думка, полеміка, засуджування, — а мистецькі засоби родяться спонтанно або трактуються на другому пляні. Позитивне це чи негативне — залежить від того, хто який принцип творчости приймає. (Для прикладу наведемо протилежний принцип: «...питання форми є найвищої ваги, як у мистецтві, так, на жаль, і в релігії»). Тут стверджується тільки факт, яке було ставлення Симоненка до своєї поезії.

Тепер пройдемось світом Василя Симоненка, ступаючи слідами його поезій. Почнемо від його світу злагоди душі (в якому поетові

не доводилось часто бувати). Легкою весняною мелодійністю, яка перекликається з мелодійністю наших старих пісень, і чистотою почувань визначається вірш «Ой, майнули білі коні», в якому поет простеляє свою любов:

Впала з воза моя мрія,
Пішки йде до тебе.

Знаю, дійде, не охляне,
В полі не зачахне...
Світ твоїми, моя люба,
Кучерями пахне.

Проста, не вишукана строфіка з чергуванням чотири- і тристопових рядків дуже загрозлива, поетові дуже легко з'їхати на звичайну коломийковість або псевдонародну поезію. І таємниця в тому, що Симоненко, вплітаючи такі ж гармонійні метафори або тільки натяки на метафори, підносить цей вірш на площину мистецтва. Це якраз та таємниця, яка робить з людини поета. До цього лагідного світу належить ще вірш «З вікна», в якому поет віддає свою творчу увагу красі природи:

Синиця в шибку вдарила грудьми.
Годинник став. Біліють німо стіни.
Над синім смутком ранньої зими
Принишкли хмари, мов копиці сіна.
Пливе печаль.

Тут ритміка дозріла, вона вже є виявом творчого характеру поета, вже помітний контроль над звуковими елементами (хоч би «с», яке під кінець строфи проходить модуляцію через «з» і кінчається тим же тоном, що почалося). Згадаємо ще вірш «Я тікаю від себе, від муки», який також належить до того ж світу (тут інтимне вглиблення поета в себе), вірш цікавий інструментацією з рефреном «папороть снігу»; сюди також належить вірш «Самотність», де поет виявляє почуття, співзвучні з назвою вірша. Тут добра вгармонізованість метафор і цікава ритмічна будова:

Часто я самотній, ніби Крузо,
Виглядаю з-за обрію кораблів.
І думка безпорадно грузне
В клейкім баговинні слів.

Світ поезії В. Симоненка — це той звичайний земний світ, що існував круг нього — з дітьми, з коханням, кривдою, стражданням, порожнечею, безглуздям і хвилинною радістю. Найцінніші й

digitized by ukrbiblioteka.org

найблагородніші в цьому світі для поета були: людина і любов до життя. Це мов би другий вимір його творчости. Наснажену драматизмом атмосферу, в якій відчувається якась зловісність, жах, погрози на людину, віддано в одній з найкращих поезій Симоненка «Впало сонце в вечірню куряву», яке все таки кінчається світлом надії:

Та встає перламутровий ранок
Крізь холодний і злобний рев,
І проміння зализує рани
В закатованих ніччю дерев.

Ця строфа може послужити прикладом, як згадувані вже поетичні засоби перетоплюються в мистецьку цілість, на твердий уже ґрунт, на якому можна класти основи власного стилю. Любов і співчуття до людини (точніше до людини села, яку Симоненко найбільше шанує) повторюються і проходять через усю творчість поета. Ось образ такого співчуття:

З тітки полум'я сон злизало,
Тітка гладить рукою глек,
Теплий ватяник зав'язала
На застуджений свій поперек.

Це з поезії «Піч» (теж одна з найкращих), що починається такою метафорою: «Лиже полум'я жовте черево, важкувато сопе димар» — у таких місцях Симоненко наближається до меж досконалости. У цьому вірші не тільки метафора, але ваговита урочиста ритміка, добір тяжких (як і доля тітки) приголосних, — повнотою гармонізують з глибиною почуттів і думки. Якщо людина стала об'єктом любови поета і об'єктом його творчости, то він не міг задушити в серці найосновніше і найвище для всякої людини: почуття, що кожна людина — це окремий відмінний світ:

Бо ти на землі — людина.
І хочеш того чи ні:
Усмішка твоя — єдина,
Мука твоя — єдина,
Очі твої — одні.

Іншими словами, індивідуальність від початку, індивідуальність до кінця. І всякі колективні теорії з масою народу з якимсь замазаним спільним обличчям — це хіба псевдонаукові вправи, за логікою, що всяке, мовляв, мусить знайти собі в житті якесь діло. Цей мотив індивідуалізму також проходить через усю творчість поета.

Слід ще зупинитися на третьому вимірі творчости Симоненка, який найтісніше єднає його з Шевченком. Всупереч прийнятій ло-

гіці, історія, як на глум, повторюється, і мусять також повторюватись Шевченки (у відмінній площині, зрозуміло, у відмінній перспективі). Починає Симоненко в тій же точці виходу, що й Шевченко, стилізуючи навіть першу строфу поезії «Курдському братові» під Кавказ:

Волають гори, кров'ю политі,
Підбиті зорі падають униз,
В пахкі долини, зранені і зриті,
Вдирається голодний шовінізм.

І кінчає тією ж шевченківською концепцією боротьби:

Не заколисуй ненависти силу,
Тоді привітність візьмеш за девіз,
Як упаде в розтявлену могилу
Останній на планеті шовініст.

Співзвучний також Шевченкові образ матері селянки, «доярки цієї щасливої», в якої «руки й ноги вночі гудуть» і яка через весь той газетний галас:

Будить дзвоном дійниці село,
Щоб поменше такого щастя
На Радянській землі було.

Мотиви протесту проходять дуже сильно і драматично в поезії «Злодій», «Дума про щастя», «Некролог кукурудзяному качанові», «Брама», (де нові жертви «кидають під мури з тряпкою брудною на очах»), «Ґранітні обеліски» й ін. Як Шевченко, Симоненко зумів цей публіцистичний матеріял (а він дуже невдячний) перетворити таки в поезію. Хіба не перекликається століття «Кобзаря» з нашим століттям в оцих рядках:

Коли б усі одурені прозріли,
Коли б усі убиті ожили,
То небо, від прокльонів посіріле,
Напевне б репнуло від сорому й хули.

Для таких рядків треба таки поета.

digitized by ukrbiblioteka.org

ЕМАНУЇЛ РАЙС:

ПРАВИЙ ТА ЛІВИЙ УМОНАСТРОЇ В ЛІТЕРАТУРІ ТА МИСТЕЦТВІ

(Закінчення з попереднього числа)

4

Приклади до всього сказаного знаходимо ми, зокрема, й у мистецтві.

Як ми вже вказували, однією з первісних (дедалі більш вилинюючих) властивостей лівого умонастрою було прагнення до новизни.

У принципі це прагнення слід визнати здоровим. Не тому, щоб задля зручности треба було прорубати діру ззаду в черепі й вставити туди третє око, на той випадок, якби хтонебудь здумав показати мені за спиною язика, — ані тому, щоб замінювати дані Богом ноги швидколинним автомобілем. Прагнення це здорове тому, що духові людському від природи не призначено ніяких меж і що кожній людині хочеться бути царем усієї світобудови. І це бажання — також позитивне. Усе завдання тільки в тому, щоб людина не утискала другу. Завдання це я не вважаю теоретично нерозв'язним.

Тільки йшовши шляхами ще ніким не звіданої новизни, людина розв'яже всі завдання, що стоять перед нею, навіть такі, про які вона зараз і мріяти не сміє: і безсмертя всіх живих, і воскресіння всіх мертвих, і максимуму інтенсивности всіх своїх переживань та об'єму всіх своїх сподівань.

Заради цього мистецтво почало шукати новизни в усіх розуміннях і в усіх напрямах. Воно — головний розвідувальний стан людства. Щойно по його слідах спрямовується наука й усі інші види людської діяльности.

Тим то цілком природно, що передове, скероване у майбутнє мистецтво побачило у лівій революційній політиці, яка теж проголосила себе «передовою», свого природного спільника.

Після розгрому Паризької комуни Артюр Рембо вибухнув гнівним, одним із своїх найкращих, віршем «Paris se repeuple». Співчували революції також Ван Ґоґ, Андрій Белий, а можливо так само, що напочатку й Павло Тичина.

Але... поети й мистці часто-густо у практичному житті — люди вельми наївні. Вони, звичайно, це й самі знають, та й це їм не на карб будь сказано. Бо ця їхня надземність раз-у-раз дозволяє їм

бачити далі і ясніше, ніж тим, хто по вуха занурений у буденщину. До того ж буденщина бакалійної крамнички менше відрізняється від буденщини ради міністрів або університетської лабораторії, ніж то звичайно прийнято гадати.

Усе ж таки, наслідком своєї життьової неспокушености, а часто також і браку часу, щоб придивитися до справжньої сутности й до прихованих намірів тих або тих політичних рухів, численні передові мистці й по сей день не помічають оту, вказану нами, реакційність революціонерів. Так, реакційність революціонерів, хоч і яким парадоксальним здалося б на перший погляд це словосполучення.

Обмеживши себе виключно границями розуму, революція тим самим утратила здатність вести людство до безконечно нових та безконечно широких обріїв. Монополія розуму позбавляє людину можливости користуватися з усіх інших пізнавальних та творчих можливостей.

Ні одне з великих відкрить і творчих досягів людини не було логічним висновком з того, що вже попередньо існувало. Це було знаходження нового, ніколи ще не бувалого у недосліджених ірраціональних глибинах власного людського Я. Абож воно було неначе підслухано звідкись іззовні. Навіть сам Троцький, якого аж ніяк не можна запідозрити у недостатній відданості марксизмові, оповідав це про себе у своїй книжці «Моє життя».

Обмежуватися розумом це все-одно, якби людину обмежити самим зором. Хоч і який великий цей дар, хоч і яка сумна доля сліпця, що його позбавлений, проте, якщо б люди заради зору зреклися всіх інших дарів, якими їх наділив Бог, то ані музика, ані філософія, ані навіть, приміром, архітектура не могли б існувати — з-за браку або з-за нехтування слуху, розуму чи рук.

Зводивши людські здібності виключно до розуму, точніше — до розсудку, революція надзвичайно збіднює людину й тим самим обмежує її шляхи в майбутньому. Вона робить людське життя сірим і нудним, одноманітним і безрадісним.

Не можна також забувати, що застрільники революції з найголоснішими іменами, як от Писарев або Чернишевський, ненавиділи мистецтво (щоправда, вони в ньому нічого й не розуміли, а прагнули тільки так або так використати його у своїх цілях).

Ось цього багато хто з мистців і не помічає. Тим то вони раз-у-раз і бувають присилувані до гіркого розчарування. Що російська революція зробила з Блоком і Бєлим, з Мейєрхольдом і Хлебніковим, з Тичиною і Хвильовим, які всі були ліві й революцію радісно вітали, — загальновідомо. Але я також пригадую, як спантеличені були чеські письменники після приходу комуністів до влади в їхній країні.

Від самого початку свого незалежного існування чеська інтеліґенція відзначалася крайньою лівизною. Під гуманним правлінням спершу Масарика, а тоді Бенеша вона ніколи не скнарила симпатій супроти всього передового, в тому числі й особливо супроти СРСР.

digitized by ukrbiblioteka.org

Тому в творчості головних чеських письменників та мистців за періоду між обома світовими війнами панувало поєднання вельми сміливих стилістичних шукань з явним і відкритим прославлянням усього радянського.

Не буду вже й говорити про таких теоретиків, як Зденек Неедли, вельми впливових і не позбавлених справжньої культури. Але й поети, як от Їржи Волькер, Незвал, Галас або Голан, прозаїки, як от Ольбрахт або Ванчура, мистці, як от Купка, Кубін чи Карс, так само були доброзичливі супроти всього компартійного. Що ж до діячів театру та кіна, то вони були комунізанами сливе всі без винятку.

Усі вони й численні інші, менш видатні, мірою сил сприяли захопленню влади комуністами, повнотою переконані, що тільки тепер і почнеться у Чехо-Словаччині безмежний розквіт передового мистецтва. Та як тільки влада Ґотвальда і компанії будь-як зміцнилась, їм було заявлено, мовляв, віднині на майбутнє вони повинні цілковито відмовитися від усіх цих своїх «буржуазних» звичок (влада аніскільки не бентежилася лаяти їхні передові шукання й дерзання) і слідувати соціялістичному реалізмові за славним прикладом і зразком їхніх радянських попередників, як от Федора Гладкова чи Всеволода Вишневського. Неслухняним же загрозили з усією виразністю . . .

Над сумним прикладом чеських співбратів не завадило б замислитись і таким большевизуючим прославленим мистцям, як Пабльо Неруда, який оспівував Леніна з чудового чілійського далека, абож як Пабльо Пікассо, який не потрапив у концентраційний табір по тому, як його портрет Сталіна не був схвалений «компетентними партійними інстанціями».

Повчальний також приклад сюрреалістів. Ця група від самого свого виникнення заходилася сполучувати несполучне: анархічну сводобу позасвідомого з нелюдською логікою революційного автомату, від якого вони наївно очікували необмеженого розкріпачення скутих існуючим суспільством стихійних сил. З перших же кроків їхні шляхи виявилися суперечними. Вони намагалися досягнути свободи через науку, забуваючи, що вона такий же самий продукт суспільства, як і поліційний реґлямент або буржуазне моральне лицемірство, ба — либонь ще більш затискуючий і незручний, особливо якщо взяти до уваги дедалі зростаючу загрозу поневолення людини машиною.

Вони пішли шляхом психоаналізи та марксизму. Я покищо не бачив, щоб психоаналіза породила сильні, своєрідні, творчі особистості. Її результат звичайно зводиться до чогось середнього, м'якого, слухняного, кволого, радше хитрого й податливого, ніж самостійного та енерґійного. Психоаналіза радше приборкує підсвідомість, ніж мобілізує її.

З другого боку, досвід російської революції, на службу до якої

вони поспішили себе поставити з беззавітною відданістю, також приніс їм чимало розчарувань. Першим відійшов славетний поет і драматург Антонен Арто. Засновник сюрреалізму Андре Бретон і найвидатніший з висунутих ним поетів Бенжамен Пере були настільки чесні, що визнали свої помилки і замкнулись у троцькізмі. Головною заслугою Бретона залишається його невтомна, нещадна й сміливa полеміка проти советчини, поготів діяльна, що комуністи та їхні попутники не сміють запідозрити його ні в якому «капіталізмі».

Тож так і лишилось їм перебування в гіркій самотині троцькізму — рід сучасної «вежі з слонової кости». Це чисто теоретичне умоглядіння, але розійшлося з дійсністю.

Але справа стоїть ще серйозніше.

Якщо Лесеві Курбасові або Хвильовому, Хлєбнікову або Міхоелсові довелося вибирати між мистецтвом високого лету та фізичною загибеллю, якщо Тичина або Довженко, Белий або Прокофьєв не витримали нерівної боротьби і все таки загинули, кожен на свій ріб трагічно, то адже ніщо не силує Неруду, Брехта, Араґона або Пікассо творити не так, як вони того бажають.

Скажімо, Довженко був позбавлений будь-якої фактичної можливости творити так, як він бажав і розумів, і через те інколи опинявся нижче від свого гігантичного зросту, як і Рильський, як і внівець вимотаний Тичина. Але чому ж згадані, забезпечені творчим добробутом іноземці раз-у-раз свідомо потворять свою творчість — на догоду чому, кому?

Говорити про спокусу грошей, почестей, ґрандіозної реклями та інших земних благ либонь буде не завжди правильно, хоча й усе це, безумовно, відограє чималу ролю.

Але ось узяти хоча б Неруду. Він здобув собі світове ім'я збіркою віршів «Residencia en la tierra» («Перебування на землі»), сюрреалістичною з погляду стилю і безмежно барвисто-фантастичною щодо втілення.

Охоче припускаю, що агонія республіканської Еспанії, де він був чілійським консулом, під ударами генерала Франко привела його у табір комунізму і що сталося це щиро. Та все ж таки цікаво, що вірші, написані ним на ці теми, які становлять третину його збірки «Tercera residencia» і особливо розділи «Еспанія у серці» і «Пісня Сталінґрадові», з мистецького погляду куди слабкіші, ніж перші дві частини.

Ще слабкіше вийшов сливе повнотою інспірований партією збірник «Canto general» («Пісня всіх»), що з нього — десь на 400 сторінок — врятувати можна хібащо декілька описів природи. Ця книга — пустеля. Після її появи особисто я вважав, що Неруда як поет скінчився безповоротно.

Але ось я помилився. Те, що я побачив, побачив і сам Неруда, мабуть слідом за більшістю критики та публіки, які навіть були супроти нього доброзичливі. Після цього досвіду він усе таки знай-

digitized by ukrbiblioteka.org

шов у собі силу повернутися до первісних джерел свого надхнення: до стихій природи — вогонь, вода, земля, повітря, світ рослин і тварин, фантазія і метафора. Тоді він створив нові, зріліші книги, які роблять його либонь найбільшим поетом еспанської мови всіх часів і народів. Нічого не втративши з своєї метафоричної сміливости, він дійшов до своєрідної клясично-кришталевої прозорости та легкости — у гігантичних полотнах великого дихання, по 10, 20 і більше сторінок кожне. Його творча фантазія справді не знає ніяких меж. Особливо разючі його об'ємні «odas elementales» («стихійні оди»).

Усі ці нові твори підкреслено модерністичні, а соцреалізм у них і не ночував. Щоправда, Неруда вважає за свій обов'язок від часу до часу то похвалити Леніна, то лайнути «капіталістів», то якнебудь інакше зробити комплімент компартії. Але це вже робиться тільки зрідка і майже не порушує загального враження справжньої великої поезії ґрандіозної зображувальної сили.

Спитати б, як то можливо залишатись переконаним комуністом, переконавшися на власному досвіді, що соцреалізм не тільки не сприяє зростанню обдарування (отже — він пов'язаний з брехнею), а й, навпаки, він його душить, а при тому не приносить навіть і істотної користи для «справи»?

Доводиться нам припустити думку, що Неруда кривить душею заради життєвих переваг, пов'язаних з перебуванням у партії: справжні, гарні вірші для особистого задоволення й для світової слави, а зрідка покиви Леніну — заради збереження партійних ласк. Щирість Неруди тим більш сумнівна, що рідкісні його теперішні партійні висловлювання завжди з мистецького погляду набагато слабші від його істотної теми: захват природою, любов'ю до життя й багатоманітністю світу.

Для нас важливо ствердити, що найбільший з нинішніх поетів-комуністів так само усвідомлює брехливість комунізму, як і ми з вами. Тільки що він воліє до пори, до часу, керуючися засадами здорового глузду, про це відкрито не заявляти. Nota bene...

Отже, ні про який релігійний фанатизм (як, приміром, у Миколи Островського, автора роману «Як гартувалася сталь») у даному випадкові не може бути й мови. Інакше Неруда або не змінив би своєї поведінки після мистецької невдачі з «Піснею всіх», абож — перестав би бути комуністом.

Випадок Брехта закінчився менш сприятливо. Кращі його драми, що обґрунтували його славу, як от «Життя Ґалілея» (1938), «Матінка Кураж та її діти» (1939), «Добра людина з Сичуаню» (1940) і «Кавказьке крейдяне коло» (1944), усі були написані на еміґрації, у «проклятих буржуазних країнах». Відтоді як Брехт оселився у східній зоні Німеччини, окупованій більшовиками, він більш не опублікував ані одного визначного твору аж до самої своєї передчасної смерти у 1956 році. Снуються чутки, ніби за причину, що

прискорила його смерть, правив конфлікт з владою. Про долю та стан збереження його досить об'ємної літературної спадщини так само нічого достеменно не відомо.

Куди кращими книгами французького письменника Люї Араґона залишаються перші: „Anicet ou le panorama" (1921), „Libertinage" (1924), „Le traité du style" (1929), „Persécuteur persécuté" 1931) і особливо подивугідний „Le Paysan de Paris" (1926). Тоді Араґон був сюрреалістом і вільно втілював свої парадоксальні метафори в яскравій, сміливій та своєрідній прозі.

Його сила полягала тоді в особливому, йому одному притаманному вмінні бачити Париж. Тема ця надзвичайно витоптана, і про Париж сливе так само важко сказати щось по-справжньому нове, як і, приміром, про квітку троянди або про травневу закоханість. Але Париж Араґона не має спільного ні з яким іншим. Він його відкрив і побачив ізсередини. Він ухопив і спромігся виявити у словах його істотну атмосферу, зовсім не схожу на ті перші враження, що їх Париж залишає в душі туриста-відвідувача.

Ці перші книги Араґона — низка фантастичних видив, породжених паризькою атмосферою, хоч, на перший погляд, вони й не мають з нею нічого спільного. За всю історію літератури мені знаний тільки ще один випадок такого самого глибокого промкнення у закамарки душі цього міста: це — Бальзак, геніяльні оповідання якого «Ферраґюс», «Полковник Шабер», «Дім грайливої кицьки» та деякі інші не менш яскраво — хоч і по-іншому, — передали істотний настрій паризької неповторности.

Так воно, втім, залишилось і по нинішній день. Ті, дедалі рідкісніші оази, що їх ми знаходимо в пізніших книгах Араґона, так само присвячені тайновидінню Парижу, в якому Араґон прославився як незрівняний майстер. Але це єдина царина, що в ній він досяг досконалости. Як тільки він її полишає, він стає звичайно пересічним, ба — пласким.

Не зважаючи на його вже й на той час немирний характер і схильність до скандалів (так він одного разу з'явився на приватне помешкання критика Андрія Левінсона і побив його у присутності вагітної жінки за те, що той недоброзичливо відгукнувся про поезію Маяковського в журналі „Nouvelles littéraires", — і відомий також зчинений Араґоном скандал під час ювілейних урочистостей на честь поета Сен Поля Ру), його перші книги принесли йому пошану в серйозних літературних колах, — хоч вони й були малоприступні для пересічного читача.

Проте, така скромна, доброякісна слава Араґона не задовольняла. Компартії пощастило спокусити його земними благами, і Араґон, один з перших в Західній Европі, привітав соцреалізм і заходився продукувати у великій кількості академічні пласкоти, пішов угору і став видатним літературним вельможею. Як письменник він, однак, перестав існувати.

digitized by ukrbiblioteka.org

Я гадаю, що аніскільки не перебільшую, твердивши, мовляв, усі численні віршові збірки, випущені ним по тому, як він став комуністом, взагалі позбавлені будь-якого інтересу. Це бо — старомодні переспіви тем початку XIX сторіччя, явно фальшиві й вигадані. Вони вражають своєю трафаретністю.

Його романи місцями рятує стилістичний блиск і вищезгадані фантастичні картини Парижу. Проте, ці надзвичайно рідкісні оази цілковито губляться серед океану тенденційности, що дедалі зростає, певної фальшивої нарочитости, взагалі неминуче пов'язаної з усяким соцреалізмом, навіть у тих, хто підлягає йому неохоче й з примусу. З усієї його продукції за минулі 30 років можна вирізнити хібащо самий роман «Пасажири на вишці омнібусу», відносно менш тенденційний і оживлений автобіографічними ремінісценціями.

Араґонові не пощастило — абож він побоявся — зробити те, що зробив Неруда. Можливо, що він виявився внутрішньо менш гнучким, ніж його чілійський співбрат. Після смерти Сталіна вимоги й причіпки з боку партії зменшились, і йому, мабуть, дозволили б написати зо дві книги без особливо виявленої тенденційности з тим, щоб одержати можливість записати на кредит партії якийнебудь новоспечений шедевр.

Наскільки можна бачити, він таки зробив певні спроби в цьому напрямі. Так, приміром, в його великосяжних поемах «Незакінчений роман» (1956) та «Поети» (1960), в яких він де-не-де повертається до вільного віршу та до віршу в прозі, серед невичерпного нудного, солодкавого багатослів'я можна знайти кілька живих сторінок про Італію — і, особливо, блискучу паризьку «Ніч», яка нагадує його розкішного «Паризького селянина».

Але партія тут просто абсолютно ні при чому. Лише звичка до соцреалістичної пласкоти непоправно зіпсувала смак Араґона, і названі уривки правлять за прикрі винятки.

Ще показовіший його історичний роман «Великодній тиждень» (1958) про поворот Наполеона з острова Ельби. Не зважаючи на широкомовну рекляму й на ревну підтримку партійної та колопартійної критики, цей роман виявився повним провалом.

Ніде ще лицемірство Араґона не досягало таких розмірів і ніде більш — так безрезультатно. Сюжет було дібрано навмисне невтральний: мовляв, між Наполеоном та королем Людовиком XVIII для партії нема що вибирати!

Тим не менш, цілком ясно, що в особі Араґона партія все таки воліла Наполеона як найменше зло. Усе, що стосується короля та його оточення, зображено у підкреслено, щоб не сказати розляписто від'ємних тонах. Роман цей не прокомуністичний, він лише протимонархічний. Ну, що ж, адже неможливо вбити всіх перепілок одним змахом!

Та на шкоду для партії це дітище виявилося мертвовродженим. Наскільки сильне відчування Араґона супроти Парижу сучасного,

настільки він показав себе нечуйним дальтоністом супроти Парижу історичного, супроти історії взагалі.

Попри всю зумисну щерть конкретних деталів — костюмів епохи, термінів їзди верхи тощо (при чому ясно, що для їх вишукування автор перекопав усі можливі джерела), — ніяка конкретна картина не виходить.

Нагромадження «характерних» словечок і подробиць, при цілковитій відсутності будь-якої здатности бачити й відчувати історію, призвело тільки до нудного хаосу і непотрібно перевантажило й без того багатослівний текст.

Навіть зображення картин маляра Теодора Жеріко, героя роману, які Араґонові звичайно вдаються, так само цього разу виявилися повнотою непереконливими.

Що ж залишається? Уколи шпильки з політичними задніми думками, либонь такі ж недовговічні, як і у фльоберівському романі «Виховання почуттів».

Так, Араґонові, як свого часу й Маяковському, не пощастило звільнитися з пут соцреалістичної упряжки, яка в'язне в нього під пером і зводить нанівець несміливі спроби виборсатися на волю. З словом гратися небезпечно. Навіть здібна людина над ним невладуща, а відштовхнута муза, як і всяка жінка, мститься інколи жорстоко.

Так нехай же втішається одержуваними від партії мільйонами. Дивися, ще удостоїться Нобелівської премії! Після Сартра все стало можливим, навіть Микола Шеремет і Кочетов.

За винятком славнозвісної «голубки» й портрета Сталіна, історія з яким закінчилася конфузом, маляр Пікассо ніяких поступок партії не робить.

Він іде невхильно своїм складним, часом спірним шляхом, відтворюючи черствоту, жах і хворобливі суперечності нашої доби. Далеко не все ним створене збереже свою вартість для потомства. Але багато чого з спадщини цього неприємного й геніяльного мистця залишиться неперевершеним.

Навіть якщо припустити, що він тільки винятково обдарований медіюм, аж ніяк не причасний до глузду ним відтворюваного, до справлюваного ним враження, все таки важко зрозуміти, яким робом Пікассо примудрився б, у прикінцевому рахункові, не усвідомити істотний зміст своєї творчости. Ми говоримо не про якісь виняткові, окремі його твори, які, в найгіршому випадкові, могли б виявитися мало характеристичними периферійними явищами, а про те основне, що кидається в очі майже в кожному його шкіці, майже в кожній рисі його вугля або мазку його фарби, — про те, за чим ми безпомильно впізнаємо приналежність даного твору його руці.

При всій своєрідности та образотворчій сміливості його засобів, свідомо або позасвідомо, саме він не перестає відтворювати негативну сутність нашої доби, особливо яскраво втілену в комуні-

digitized by ukrbiblioteka.org

стичному феномені. Пікассо був би куди менш ефективний, якби він зображував Сталіна, слідуючи канонам соцреалістичного іконопису абож канонам звичайних у «пролетарському» мистецтві здоровань з молотком чи з агітаційними плакатами.

Це бо все — тільки незатишна зовнішність комунізму. Тим часом, Пікассо зображує його суть: те темне нелюдяне нахабство, ту байдужу жорстокість, ту цинічну потворність, ту наругу над усім, що є на світі прекрасного, — над природою, над жінкою, над коханням, над життям, — що ними повні всі його твори, починаючи з випадкових штрихів олівцем денебудь на блянках каварень і кінчаючи найамбіційнішими багатобарвними декоративними панно та керамікою.

Його розкішні рисунки голого тіла відтворюють у людині саме те, де більше ніякої людяности нема: тільки нахабна похвальба своєю красою та силою. Навіть найкрасніші зображення жінок у Пікассо відштовхують байдужою, знущальною озвірілістю, а його мітологічні фантазії особливо охоче спиняються на властивій грецькій мітології чуттєвості, яка породжує потвор. У нього при з'єднанні античного героя з богинею завжди присутній мінотавр.

Зросле останніми десятиріччями відчуття античного світу як накопичення нечуйних, приголомшливих своєю зміїною яскравістю страховиськ значною мірою народилося з його ілюстрацій до «Іліяди» та з інших численних звертань до античної тематики.

Але його жінки з мотузяними й квадратовими обличчями, постійно породжуване ним зведення живого до механічних і геометричних складових частин — говорить про істотне й глибоке відчуття невблаганного мертвотного жаху. Спотворені обличчя Пікассо — люті ідоли, нечуйні ні на які благання, чужі будь-яким жалощам. Скрізь один тільки «вищий» інтерес партії, за яку завгодно ціну.

Дійсно, Пікассо може похвалитися тим, що він створив світ, в якому й справді нема ніякого Бога.

На початку своєї кар'єри Пікассо скандалізував буржуїв відхиленням від загальноприйнятих норм. Але справжня мета його — жахати.

Невже Пікассо, зробивши зло відчутним, сподівається своїми зображеннями спонукати людство передумати й звернути з шляхів саморуйнування, що на них воно ступило?

Та тоді, знову ж таки, як він це зуміщує з сприянням компартії? В цьому полягає основна суперечність його життя: неприйманння його творчости радянською владою, яка, можливо, розгадала його згубну для себе сутність і яка не припиняє гудити його у своїй пресі, — а, з другого боку, його принизливе запобігання перед компартією, не зважаючи ні на які штурханці.

Звичайно, обдарованість не завжди збігається з високими моральними властивостями, але все таки... виходить якось незручно! Як і багато інших мільярдерів, Пікассо грається в вогнем. Ануж,

в якийсь момент він опиниться таки під владою компартії? Крім Маяковського, нагадаймо йому й про самогубство Кірхнера...

Якби не побоювання занадто затягнути цю статтю, можна б навести чимало прикладів і інших письменників та мистців — комуністів. Ми, однак, задовольнилися деякими з числа найяскравіших. В усіх цих випадках у різній формі повторюється один і той же самий мотив: прикрий стан у взаєминах письменника та його творчости з революційною владою та її ідеологією.

Але ми хотіли б збагнути, що їх усе таки на цей шлях штовхає. У рано померлого у тодішній добробутній Чехо-Словаччині Їржі Волькера легко можна припустити справжню наївність, але ніяк не в Араґона чи в Неруди.

Не бажаючи спинятися на мотивах користи, можна ствердити тільки гранично сильну огиду до буржуазії і безумовне від неї відштовхування, притаманне багатьом мистцям, особливо з-поміж тих, що їх партія оголошує «буржуазними». Але невже вони цього ще не бачать, що буржуазія стає комуністичною, а комунізм — буржуазним.

Мають місце либонь і сподівання, мовляв, недосконалості радянської влади носять лише тимчасовий характер, і небажання відкрито повідомляти про зрослі сумніви, а, може, й ворожнечу, яка тліє в глибині душі.

Але завжди ці взаємини складні й суперечні, завжди сумнівної щирости і завжди твори, написані на догоду або під тиском партії, набагато слабші від тих, які були створені з власного, глибоко підсвідомого побуду.

Хоч багатьом це ще неясно і буде багатьма заперечуватися в обох таборах, проте насправді передове мистецтво й революційна влада не тільки не спільники, а й непримиренні супротивники.

5

Відбулося це так тому, що, як ми вище вже вказували, російська революція не тільки перевернула укладені доти поняття про праве й ліве, а й про те, що попереду і що позаду.

Насамперед треба застерегти, що, на наш погляд, не все те, що попереду, добро, і не все те, що позаду, — зло. Наша етика не така спрощена. У чергуванні історичних явищ часто-густо трапляється, що сили зла перемагають добро, і тоді епоха наступна буває гіршою, а не кращою за попередню.

Наш обов'язок перед лицем перемоги зла не складати зброю, а провадити боротьбу за те, що править нам за добро, не зважаючи на порядок чергування подій у часі.

Уся історія — арена боротьби між добром та злом. Природно, що часами зло бере гору. Тим то вельми небезпечно і фактично по-

digitized by ukrbiblioteka.org

милково визнавати перевагу за всім, що «попереду», без усякої етичної оцінки того, що відбувається, як ото чинять численні сучасні короткозорі інтеліґенти на Заході, на кшталт Бертрана Расселя або Сартра.

Та розглядаючи питання з погляду послідовности у часі, ми стверджуємо таке: лад, породжений російською революцією, фактично заступив панівну перед ним у всьому світі західню демократію. Ця остання втратила всяку вагу в решті світу, і її позиції вельми сильно захитані в самих західніх країнах. Про це можна пожалкувати, проте не можна заперечувати факт, що, за дедалі рідкішими винятками, і на Заході ніхто більш у демократію не вірить.

Слушний, на мою думку, Ф. А. Степун, який твердить, мовляв, найістотніше радянського ладу, незалежно від його оцінки, це вистачальна, ефективна, неспростовувана — в усякому разі, досі не спростована — критика демократії.

Важливо не те, що демократія морально слушна, що правда, добро й краса по її боці, а не по боці її супротивників. Саме так, зокрема, вважаю і я. Важливо те, що як історична сила вона перестає існувати, що вона виявилася неспроможною ані своєю моральною слушністю, ані своєю силовою ефективністю перемогти свого, явно несумлінного супротивника.

Так ось, у перспективі Заходу, радянський устрій, — це «передове», те, що історично стоїть попереду. Але в перспективі країн, в яких радянський лад панує нині, він став реакцією і опинився історично позаду. Не випадково термін «лівий», що його на Заході прикладають до всього радянського, навіть коли йдеться про скасування профспілок або про антисемітизм, застосовується потойбіч залізної завіси якраз до «ревізіоністів», які вимагають свободи і фактично прагнуть до усунення радянського ладу. Твердокамінні ж догматики сталінського типу дістають там назву правих та реакціонерів.

І тому ми стоїмо перед лицем двох понять про «передове»:

1. Для одних «передове» це державний абсолютизм, умертвлення свободи, антисемітизм, невтручання у внутрішні справи іншої держави, суверенітет якої визнається за «священний», захист існуючого в деяких державах устрою проти всяких, навіть найсправедливіших замахів.

2. Для інших же «передове» — це те, що рухає людство вперед, до істотно, а не тільки умовно кращого майбуття.

Коли, на початку сторіччя, Клемансо якось запитав Жореса у парляменті, яким робом він собі конкретно уяляє майбутній соціялістичний устрій, той так і не спромігся щось відповісти. Він тоді не бачив ані складної досконалости економічних побудов Кларка та Фурастьє, ані геометричної нелюдяности Сталіна, яка його либонь занурила б у неописаний жах.

Точнісінько так само й ми сьогодні ще не можемо конкретно й

твердо сказати, який саме вигляд матиме той завтрішній день, зародження якого в муках сьогоднішнього ми вже спостерігаємо і перші неясні обриси якого ми вже передбачаємо.

Звичайно, й у ньому буде і добре, і погане.

Тим то нам за обов'язок править не задовольнятися тим, що потрапить під руку, аби лиш воно було нове й передове. Наш обов'язок — ні на мить не втрачаючи з овиду боротьбу між добром та злом, стояти за перемогу доброго начала.

Мистецтво своєю природою медіюмічне. Воно — чутлива антена, мацальце, простягнуте в майбутнє, яке вловлює і фіксує його попередні закреси. Через те передове мистецтво наших днів однаково реєструє і погане, і добре.

Наше завдання — не забороняти й не викреслювати те погане, що його нам передвіщає передове мистецтво, як то пропонують деякі кола, і то не тільки комуністичні (які забороняють, крім поганого, також і добре в передовому мистецтві), а, беручи явища за те, чим вони є, враховувати ці звістування, керуватися ними і, відповідно до них, організовувати сили добра, що за них ми стоїмо, щоб нас не заскочило зненацька, як заскочив зненацька Ленін справжнього соціялізму інтеліґенцію.

Але спрямована в майбутнє стрілка передового мистецтва вказує нам також і на можливе в ньому добро, на ті нові, широкі перспективи всебічного розвитку людського духу, подолання закоцюблости і духового зростання, які відкривають перед нами обрії, неозорі для наших слабких сьогоднішніх очей. Перед нами — безмежні можливості досконалення.

Візьмімо хоча б того самого Неруду.

Коли він вихваляє Леніна або лає капіталістів, то він віддає данину минулому. Та коли він віддається на волю свого поетичного надхнення, то він звістує майбутнє. Тоді він поширює і поле й інтензивність нашого зору. Коли, наприклад, хижі птахи чілійського узбережжя стають для нього ожилими безплідними й понурими скелями, втіленим викликом цих скель навіки неприступному для них небу, зойком їхнього безсилого розпачу, то наші спроможності сприймати Божий світ таким видивом поширюються і обновлюються.

Якщо, у передбаченні ленінської революції, Маркс або Енґельс мали підставу говорити про передовий характер свого вчення супроти сучасної їм демократії, то нині такого роду твердження комуністів та їхніх поплічників стають обманом, у кращому випадкові — ілюзією.

Попереду не вони, а те, що їм протилежне — діялектична суперечність супроти них.

І якщо виходити з наявного матеріялу, що його постачає нам передове мистецтво, то зміст цього майбутнього подвійний:

1. З одного боку, воно несе в собі все те зло, весь той морок закамарків своєї душі, що їх людина не спромоглася досі у собі ви-

digitized by ukrbiblioteka.org

жити. На дні нашої підсвідомости гніздяться фантастичні потвори, жасючі страховиська, настільки огидні, що, не зважаючи на їхню близькість до кожного з нас — адже вони в середині нашої, моєї душі, — ми навіть боїмося про них подумати:

О, бурь заснувших не буди —
Под ними хаос шевелится —

як писав великий російський поет Тютчев, що його високо цінували і Зеров, і Филипович.

І все таки їх доведеться розбудити. Точніше: вони вже розбуджені — і багато чим з того, що виявила російська революція, і, хоча б, фройдівською психоаналізою, і багато чим у сучасному мистецтві (сюрреалізм, Пікассо, Екельоф).

І їх треба розбуркати для того, щоб очистити раз назавжди і перевірити нашу душу. А соняшне світло вб'є ці поріддя мороку й безодні.

Крім того, їх можна й треба перетворити у добро. Вони — наша сила, яка не знайшла собі творчого виходу, наші погублені й спотворені сподівання, прагнення, надії. Це їхній частковий вибух призвів до лихоліття російської революції та гітлеризму. Завдання в тому, щоб знайти для них творчий вихід. На їхньому чорному ґрунті можуть вирости чудові квітки і потрібний для голодних хліб.

У цьому позитивний бік психоаналізи й творчости мистців, які присвятили себе зображенню зла, — від Бодлера до сучасних північноамериканських бітників.

2. З другого боку, сучасне передове мистецтво несе у собі поширення спроможностей нашої уяви. Багато хто дорікають сучасним мистцям у тому, мовляв, вони зображують, приміром, істоту з тулубом людини, але з квітучою галузкою яблуні замість голови. Нам кажуть: «так насправді не буває».

Але яке нам діло до того, що насправді буває або не буває? І чому зображувати треба тільки те, що насправді буває? Втім, «позитивних» героїв соціялістичних романів також не буває насправді.

Відкриваючи необмежений простір своїй фантазії, передовий мистець підказує нам те, чого нема, проте що, можливо, може зробитися. Це не значить, що ми заходимося прищеплювати яблуневі пагони до людського тіла. Це тільки шок, який наводить людину на роздум, пускає в хід її власну уяву у властивому їй напрямі.

Якщо, приміром, Андієвська пише:

Ляндшафти неслись на конях,
Жабри заломивши дишлом —

то який же простір відкриває вона перед уявою читача, зближуючи коней і жабри або ляндшафти (т. т. дерева, оболоки, небо і т. д.) з швидкістю їзди верхи і з сусідуванням підводного царства!

Важливо — не по-реалістичному ледаче повторювати те, що вже було або є (все-одно в нас вийде гірше, ніж у Бога), а самим творити нове, краще, слідуючи Божому велінню: «плодіться, розмножуйтеся і володійте світом».

А володіти значить творити.

І якщо до останнього часу людині дозволялося творити лише у вельми обмежених розмірах, то передове мистецтво їй говорить: віднині й надалі нема і не повинно бути ніяких меж твоєму творчому дерзанню. Весь світ відкритий перед тобою — йди і перетворюй його за образом та подобою закладених у тобі Богом сил, обдарувань і спроможностей.

Це — те добро, що його ми можемо й повинні почерпнути у передовому мистецтві, понад усяку міру ним наділеному. Крім Андієвської, тут і Ахтерберґ, і Люндквіст, і Тувім, і той же Неруда, і скільки завгодно інших.

Але не в самому тільки мистецтві передсказані шляхи майбутнього, а й у царині думки. Кібернетика перебуває ще на самому початкові свого ґрандіозного шляху, а Фройд тільки розпочав, проте ніяк не закінчив і не обмежив дослідження внутрішніх багатств людини. Бо побіч потвор у безоднях нашої душі живе незліченна многота додатніх, світлих і творчих сил, над розкріпаченням яких не припиняє праці ціла плеяда дослідників. Для них фройдівська психоаналіза була тільки першим поштовхом до безконечних творчих обріїв.

Ґрандіозними спроможностями вагітні також інтеґральний гуманізм Жака Марітена і вчення німецького мислителя Рудольфа Штайнера. Та всього й не перечислити. У цій статті ми обмежилися питанням тільки передового мистецтва.

6

Якщо симпатія передових мистців до революції частіш усього виявляється ілюзією, а ґрунтований на ній союз нетривким і неблагонадійним для обох сторін, то з мистецтвом академічним, тобто по-справжньому, стовідсотково реакційним революція співживе охоче й легко.

Цікавий приклад: російський письменник Іван Бунін до кінця своїх днів, не зважаючи на вживаний супроти нього сильний тиск, був і залишився непримиренним і послідовним ворогом радянської влади. Тим не менш, після його смерти, його книги не перестають перевидаватися в СРСР — при вельми доброзичливому, хоч і небагатослівному схваленні партійних верхів.

Бунін же був завжди не тільки політично правий, ба навіть реакціонер, але й класик академічного типу (нехай і талановитий)

digitized by ukrbiblioteka.org

у своїй літературній творчості. Він однаково ненавидів і всілякого роду соціялізм, і модернізм у мистецтві. Розділ про Олександра Блока в його «Спогадах» повен саркастичних випадів і їдких кпин. З численних приватних моїх бесід з ним у цих питаннях я виніс враження щодо систематичного, принципового неприйняття модернізму, бажання мірою сил залишатися у межах, визначених Пушкіним і навіть Львом Толстим, хоча, на мою скромну думку, Бунін був талановитіший за цього останнього, особливо як стиліст.

Він не визнавав не тільки Блока, а й Андрея Белого і Розанова, вважав їх за деґенератів і майже не слухав, коли я намагався читати йому ті кращі місця з їхніх творів, які, на мою думку, на могли не подобатися. Бунін махав рукою: «Ну, так, авжеж, це непогано, але взагалі, вся решта . . . » — і запопадався знаходити в них, не без уміння, стилістичні огріхи. На мій погляд — не завжди обґрунтовано.

Навпаки, Андрей Белий, який завжди симпатизував революції і який, ще за схваленням Володимира Соловйова, що перед ним він благоговів, добровільно повернувся з-за кордону до СРСР, проте був передовим письменником і новатором, — ніколи в СРСР не перевидається, постійно перебуває під партійною анатемою у пресі, а за Сталіна було заборонено навіть згадувати його ім'я.

Так само заборонені там і інші передові новатори.

Ні одна течія світової літератури та мистецтва не заслуговує такою мірою на назву академічної, як соцреалізм. Він анічим від академізму не відрізняється, в усьому з ним тотожний. В обох і сліпий послух начальству, і бездушне моралізаторство, і загальноприступна сірість мови, і слідування в усьому загальноприйнятим формам виразу та мислення. Соцреалізм — яскравий вияв і незаперечний доказ безнадійного консерватизму радянської влади, яка оберігає здобуті нею в революції для себе привілеї. Висувані соцреалізмом нікчемства, всякі там шеремети, дмитерки або корнійчуки, кочетови — ніщо інакше, як офіційна урядова література, явище аж ніяк не нове, питоменне всім найреакційнішим режимам минулого. Доводиться дивуватися лише розмірам, що їх воно набрало. Індійські магараджі або італійські деспоти доби Відродження звичайно задовольнялись одним двірським поетом.

Цікаво також розглянути, чому відповідає ця література у вільних країнах. Як ми бачили, співжиття справді передового й свобідного мистецтва з нелюдяним автоматизмом революційних схем далеко не завжди протікає рівно. Тичина, Поліщук, Осьмачка, Йогансен, Белий, Мандельштам, Хлебніков, Бядуля і багато інших передових мистців тяжко від революції постраждали.

Угорського поета Аттілу Йожефа, можливо, найбільшого за все наше сторіччя, члена КПУ (ще один яскравий приклад симпатії передових мистців до революції) довели до самогубства вимогою відмо-

витися від своєї геніяльної оригінальної творчости і підкоритися вказівкам соцреалізму.

Тим часом, крім уже згаданого «злісного», в усякому разі непримиренного еміґранта Буніна, так легко й охоче прийнятого радянською владою, ми можемо навести приклади Купріна, Шмельова, Шишкова, О. Н. Толстого, часто ворожих супроти радянського ладу, але зате міцно традиційних, далеких від будь-яких «новацій» письменників, які чудово зжилися з радянською владою і померли в СРСР своєю смертю після іноді довгого, завжди спокійного життя. Визнаний також і перевиданий в СРСР фейлетоніст-віршороб Сава Чорний, який помер на еміґрації як непримиренний ворог революції, проте нездатний до високої віршової та словесної культури.

Зате Олексій Ремізов, один з найбільших новаторів російської прози, письменник світової слави, перекладений майже всіма іноземними мовами, хоч він і співчував радянській владі, проте так і залишився за бортом.

Було б помилкою гадати, ніби на Заході завоювання передового мистецтва відразу зустріли розуміння й визнання. Його піонери у XIX сторіччі, Жерар де Нерваль, Бодлер, Ван Ґоґ, померли у злиднях і передчасно. Уже у XX сторіччі славетний роман Пруста не був прийнятий навіть передовим журналом „Nouvelle revue française", а не менш видатний роман Джойса «Уліс» довгий час був взагалі заборонений в англо-саксонських країнах за обвинуваченням у гаданій «неморальності». Скандали на виставках передового малярства й на виставах передового театру довго були звичним явищем. Ненависть Гітлера (можливо, тому, що сам він у малярстві виявився невдахою), який знищував шедеври передового мистецтва, загальновідома.

Ще невдовзі перед останньою війною реакційний французький щотижневик „Gringoire" накинувся з брутальною лайкою на передову літературу, на Кльоделя й Жіда, на Лярбо й Пруста. Коли ж його запитали, що бо він їм протиставить, то журнал відповів: романи, які служать розважальним читанням для широкої публіки, авторів яких обирають до Академії, тобто П'єра Бенуа, Анрі Бордо, братів Таро, Андре Моруа та ін.

Якби Куртс-Малер жив за наших часів, то, безумовно, він був би зведений у клясики соцреалізму, і мене дивує, що радянці ще не воскресили Шпільгаґена і найнуднішу «Дачу над Райном» денеякого, нині тривко забутого Бертольда Ауербаха, що нею, пам'ятаю, мене у дитинстві мучила одна ліберальна тітуся, силуючи її читати.

Але в СРСР і насправді перевидається щось у цьому роді, саме — інший плаский і бездарний сенсаційний роман XIX сторіччя, «Ґедзь» денеякої пані Войніч, позбавлений будь-яких мистецьких достойностей, зате такий, що зносить до небес революціонерів і ганить поганющу реакцію.

Бачити, все таки, що все це вариво кріпко померло, якщо навіть

digitized by ukrbiblioteka.org

сурми сталінського страшного суду не були спроможні його воскресити.

За найреакційнішого свого часу французького письменника вважали бездарного й нині повнотою забутого Поля Бурже, запеклого ворога будь-якого модернізму. Але якщо люті антикомуністи Бунін і Шмельов дістали схвалення згори, то чому й не Бурже? Адже головне — аби не новації, не нові думки й нові образи, а все подавньому, по-прадідівському, по угрюм-бурчеївському!

Ну, скажуть, Бурже чогось там «не розумів», але зате — який «реалізм»! І ось цей нудний, глупий і плаский реалізм, яким напихали й напихають завжди реакціонери всіх мастей широку публіку, відволікаючи її розважальним читанням від справжніх проблем, проголошений тепер в СРСР панівною течією, до якої силують достосовуватися всіх письменників.

Ще одна цікава подробиця. Серед усіх англійських поетів XX сторіччя, що поміж ними є чимало політично лівих, догідливих супроти СРСР, як от Оден або Дей, найохочіше перекладали й видавали за Сталіна крайнього реакціонера Кіплінґа, який симпатизував Гітлерові, але був зате «народним», «реалістом» і цурався будь-яких новацій.

Спиняємось, і то тому, що таких і подібних прикладів можна б ще наводити без кінця й краю.

7

До яких же висновків вищевикладене нас приводить?

Гадаю, що правильніше судити людей (особливо таких лицемірних і нерозбірливих у засобах, як більшовики) за їхніми ділами, ніж за їхніми словами, за тим, чим вони є, ніж за тим, чим вони бажають здаватися.

Офіційні політичні декларації і газетні передовиці завжди бувають ретельно продумані. Тим то вони й обережні. Натомість у ділянці мистецтва та літератури, де такий суворий контроль кожного вислову неможливий і де годі запобігти всім суперечностям або, навпаки, збігам між окремими виданнями, — скоріше можна вхопити справжню природу радянської влади.

Через те естетичний симптом завжди служить знаменнішою і точнішою вказівкою на справжню реальність історичного явища, яке цікавить нас хоча б уже тому, що воно підсвідоме, — ніж заздалегідь обдумані вислови політично відповідальних осіб.

Естетичний симптом часто-густо вказує на те, чим люди є насправді, не тільки поза їх відомом, а й поза їхньою волею. Стиль — обманути не може. Штучно утворений стиль, званий стилізацією, не тільки завжди фальшивий, але й завжди піддається розпізнаванню. Підробка, яка не піддається розшифруванню, у мистецтві неможлива.

Найправильніш було б характеризувати реалізм як відсутність стилю. Це стосується і до реалізму XIX сторіччя. Сучасна йому архітектура глибоко бездарна й позбавлена смаку, вона являє собою, суттю, звиродніння барокко. Узяти хоч би Ліонський вокзал у Парижі. А архітектура показовіша, ніж романи, бо вона — питання чистої форми, яка не піддається ані підробці, ані маскуванню. Поки у реалізмі не з'явиться свій власний стиль в архітектурі, я відмовляюся визнавати реалізм за мистецтво.

Головний реалістичний романіст Еміля Золя найкращий там, де він наслідує романтика, містика й пре-модерніста Бальзака. Там же, де він силкується зробити свій роман «експериментальним», виходить тільки пласкота й нудьга.

Але реалізм XIX сторіччя, у порівнянні з соцреалізмом, мав невід'ємну перевагу. Тоді ніхто нікого не примушував на силу бути реалістом. Тодішній реалізм складався сам собою. Не знати, де й чим закінчив би свій шлях Золя, якби не його передчасна ґвалтовна смерть. Зате другий корифей тодішнього реалізму, Авґуст Стріндберґ, закінчив, як відомо, містикою і навіть окультизмом.

Третій — Ґергарт Гавптман — закінчив підтримкою Гітлера і повним нікчемством свого старечого варива. Втім, найкраща його п'єса, «Затоплений дзвін», більш свідчить про сумніви у слушності соціялізму, ніж про прихильність до нього.

Тож і тут приклади було б легко помножити.

Отже, наприкінці XIX сторіччя реалісти писали погані, але зате ходові романи, а архітекти будували слинявий несмак. Але коли на початку тридцятих років нашого сторіччя Сталін здумав цей несмак будь-що воскресити, то з того вийшов цілковитий конфуз.

Справжня література загинула. Одні замовкли, другі були замучені у концтаборах, треті взагалі не стали письменниками. Натомість усе наявне літературне виробництво (як і мистецтво, і театр, і важкенні «палаци» з колонадами) стало настільки сірим і нікому непотрібним, а, головне, й пропаґандивно безкорисним, що довелося звернутися з закликом до неіснуючого «вольового» читача й глядача, а у мистецтвах, які обманові аж ніяк не піддаються, — в архітектурі й музиці, — якось відступити й здати якісь позиції ненависному модернізмові.

І наслідком було небувале в історії людства явище: цілковита відсутність стилю. У радянської влади не виявилося ніякого стилю взагалі. Навіть — стилю несмаку!

Тут є над чим задуматись, і то не самим лише спеціялістам з естетики.

Цей факт видається нам не менш симптоматичним, ніж гіперболізовані вихваляння Сталіна, які перетворилися на славнозвісний «культ особи».

Але стилю не може не бути, як не може не бути виразу обличчя. І істотний радянський стиль існує, тільки що він такий незавид-

digitized by ukrbiblioteka.org

ний і відштовхуючий, що режим воліє його промовчувати і його не показувати.

Насправді соцреалізм — фіговий листок, що за ним влада ховає щось, куди більш ганебне.

Парафразуючи відому фразу Хрущова про контроль зброєнь, я б сказав, що у радянського ладу — скрізь спальня.

Певне уявлення про істотний, прихований стиль радянської епохи можна знайти у вірші талановитого, на жаль, рано замовклого поета Леонида Лимана:

Лягло життя, як снігові намети:
Повторюється Біблія й Коран.
Грозить перебудовою плянети
З червоного плакату партизан...

І... passim.

Отже, якщо естетичний симптом вказує у кращому випадку на реакцію, а в гіршому на... бозна які ганебні таємниці, — то влада і її прибічники можуть скільки завгодно твердити нам про свою передову гуманність. Її бо реакційна і нелюдяна сутність залишається безсумнівною та очевидною.

Нема ніяких підстав очікувати, що ритмічне чергування відпливу й припливу на океанському узбережжі раптом візьме й припиниться. Революція 1917 року його навіть не уповільнила. З того витікає, що й її доля підлягає тим самим верховним законам буття, яким підлягає і решта діл людських рук. І вона так само буде змита прийдешнім припливом океану історії, як і уламки, що їх приплив залишив був на березі.

Майбуття — за тією великою духовою силою, викуваною у горнилі спричинених революцією страждань, яка утворює непримиренну супроти неї суперечність.

Шум цієї нової хвилі, що назріває у надрах океану, вже можна вичути. А вдавана глухота — кепський помічник у боротьбі проти стихії.

МИРОСЛАВ ПРОКОП: НОВІ ПУБЛІКАЦІЇ ПРО УКРАЇНУ І УКРАЇНСЬКІ ПЕРСПЕКТИВИ

Тоді як українська справа в світі далі переживає деконьюнктуру і зацікавлення Україною в політичних колах вільних народів є мінімальне (про культурні, мистецькі, літературні кола на ділі, на жаль, майже взагалі не доводиться говорити), — українці не можуть нарікати на недостачу зацікавлення сучасною Україною серед західних дослідників сучасної історії. Тут ідеться про людей, що їх в англосаксонському світі називають «политикел саентист», отже про дослідника поточних подій, звичайно на тлі розвитку останніх років чи десятиріч. У такому пляні Україною безперечно цікавляться, і то не тільки молоді дослідники українського роду в різних країнах Заходу, але також люди, які з Україною ані етнічно, ані культурно не пов'язані. Завдяки їм за останнє десятиріччя появилося декілька дослідних робіт про сучасну Україну, чи радше про розвиток на Україні за останні десятиріччя, точніше від революції 1917 року.

Однією з особливих рис цих праць є те, що їх не пишуть з апріорною метою «ширити правду про Україну». Таку мету довший час ставили собі, а подекуди ще й досі ставлять деякі українські еміграційні політичні чи громадські кола. Ці наміри незвичайно шляхетні. Вони випливають із щирого бажання допомогти українському народові, сказати про нього і за нього правду іншим народам. Для цієї мети в нас часто витрачають багато коштів і труду. Але така «місійна» робота наших еміграційних «амбасадорів» української справи часто цій справі не допомагає, а деколи просто шкодить. Справа в тому, що в основу такої роботи покладене щире, але наївне бажання сказати про Україну якнайбільше і якнайкраще, показати світові її «силу і славу», заховати її слабості, списати всі гріхи за нашу недолю на поганих сусідів або на інтернаціональні «мафії», словом, робити пропаґанду. Такою літературою в нас у свій час завалювали політичні канцелярії світу, її пропихали в бібліотеки і дослідні центри, її зокрема слали американським конґресменам і сенаторам, вона разом з різними деклараціями деяких наших діячів попадала деколи в протоколи конґресу США, а українська преса залюбки їх реєструвала як українські досягнення. Що уся ця праця не спричинилася до пізнання української справи у вирішальних колах Заходу і що вона не піднесла нашого престижу, — говорити не доводиться.

digitized by ukrbiblioteka.org

На щастя, цей період майже за нами. Правда, тут і там ще залишилися його поклонники, але не вони тепер роблять погоду у ширенні інформацій про Україну, а якщо і роблять, то до уваги їхнього голосу не беруть.

Можна сказати, що в повоєнний період піонерською в процесі серйозної презентації центрального періоду найновішої історії України стала в англомовному світі праця Джона Решетаря «Українська революція 1917-20» (John S. Reshetar Jr., "The Ukrainian Revolution 1917-20. A Study in Nationalism", Princeton, 1952). Побудована на першоджерелах і попередних студіях цього питання і видана одним з найповажніших університетів США, книжка Решетаря здобула собі позицію об'єктивної студії революційного періоду української історії. Звичайно, Решетар дуже обережний і критичний в оцінці потенційних сил українського фактора, але його праця вторувала дорогу англомовному дослідникові зайнятися дальшою долею українського розвитку чи того, що англосакси називають модерний «український націоналізм».

Три роки після появи книжки Решетаря, себто в 1955 році, інший американський дослідник, Джон Армстронґ, опублікував у видавництві Колюмбійського університету в Нью-Йорку студію про Україну під час другої світової війни (John A. Armstrong, "Ukrainian Nationalism 1939-1945", New York, 1955), що її також треба розглядати як піонерську роботу для ознайомлення англомовного читача з силами і слабостями українського чинника в роки другої світової війни. Події того періоду Армстронґ описав на підставі першоджерельних матеріялів, тобто оригінальних українських і чужомовних публікацій і дуже численних розмов з очевидцями подій.

Як перший звіт описуваних подій, книжка Армстронґа має також типові для такої першої спроби слабості, що випливають з короткої перспективи для оцінки явищ та з недостатньої кількости джерел з повоєнної України. Все ж таки книжка Армстронґа відкрила можливості для дальших студій цього питання. Про інтерес, що його вона викликала у відповідних колах, свідчить те, що в 1963 році автор випустив друге видання, в якому коротко з'ясував розвиток організованого українського націоналізму до початку 1960-их років. Що важливіше, свою студію він доповнив новими інформаціями про ідейні процеси в українському націоналістичному русі в 1942-44 роках, які процеси відбулися передусім під впливом зустрічі того руху з політичною і соціяльною проблематикою Центральної і Східньої України.

Якщо йдеться про силу організованого українства в час війни, то Армстронґ дав йому не надто корисну оцінку. Він говорив про існування організованої підпільної і повстанської сили, отже про ОУН, УПА і УГВР, про велику вітальність українського народу, виявлену під час німецької окупації України в організуванні культурного і громадського життя, але рівночасно поставив тезу, що основна на-

родна маса в питанні самостійности України себе не виявила. У другому виданні книжки автор цей осуд дещо зм'якшив, кажучи, що великий динамізм і сила українства, продемонстрована в час другої світової війни у зударі з непропорційно більшими ворожими силами, дає передсмак того, чого можна сподіватися на Україні у пригожих міжнародних умовах.

Слідом за працями Решетаря і Армстронґа появилося в наступні роки чужими мовами декілька нових студій з найновішої історії України, що їх автори студіювали або міжвоєнний стан на Україні, або дали монографії про окремі галузі її життя. Серед них треба зокрема назвати англомовні праці Василя Дмитришина, Артура Адамса, Юрія Бориса, Юрія Луцького, Івана Майстренка, Юрія Лавріненка, Григорія Костюка, і того ж Армстронґа, французькою мовою — Василя Маркуся і Романа Якемчука, німецькою — Бориса Левицького (Basil Dmytryshyn, "Moscow and the Ukraine 1918-1953. A Study of Russian Bolshevik Nationality Policy", New York, 1956. Arthur Adams, "Bolsheviks in the Ukraine. The Second Campaign 1918-1919", Yale University Press, 1963. Jurij Borys, "The Russian Communist Party and the Sovietization of Ukraine", Stockholm, 1960. George S. N. Luckyj, "Literary Politics in the Soviet Ukraine 1917-1934", Columbia University Press, 1956. Iwan Majstrenko, "Borotbism, a Chapter in the History of Ukrainian Nationalism", New York, 1954. Jurij Lawrynenko, "Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy toward the Ukraine", an Annotated Bibliography 1917-1953, New York, 1953. Hryhory Kostiuk, "The Fall of Postyshev", New York, 1954. Vasyl Markus "L'Ukraine Sovietique dans les Relations Internationales 1918-1923", Paris, 1959. Vasyl Markus, "L'Incorporation de l'Ukraine Subcarpathique à l'Ukraine Sovietique 1944-1945", Louvain, 1956. Romain Yakemchouk, "L'Ukraine en Droit International", Louvain, 1954. John A. Armstrong, "The Soviet Bureaucratic Elite. A Case Study of the Ukrainian Apparatus", New York, 1959. Borys Lewytzkyj, "Die Sowjetukraine 1944-1963", Koeln-Berlin, 1964).

До англомовних студій про сучасну Україну, треба зарахувати ще надруковану в англомовній «Енциклопедії Українознавства» історію УРСР Всеволода Голубничого.

У цьому огляді я хочу ближче приглянутися до двох найновіших публікацій англійською мовою про сучасну Україну, в яких чи не найбільше вказівок для оцінки українських перспектив. Йдеться про студії Роберта Саліванта і Ярослава Білінського (Robert S. Sullivant, "Soviet Politics and the Ukraine 1917-1957", Columbia University Press, New York, 1962, 438 pp. Yaroslaw Bilinsky, "The Second Soviet Republic. The Ukraine after World War II", Rutgers University Press, 1964, 539 pp.).

Як виходить з назви, книжка Саліванта обіймає повне сорокріччя історії УРСР. Його провідні думки такі: Комуністична партія Радянського Союзу завжди розглядала національне питання як засіб насамперед у боротьбі за владу, відтак за опанування теренів неросійських народів. «Ціллю більшовиків, — пише автор, — було втри-

digitized by ukrbiblioteka.org

мати Україну як інтеґральну частину Росії», — і цій меті партія підпорядковувала свою політику і тактику. Це завдання не було легке, бо, в розумінні Саліванта, Москва завжди мала на Україні справу з двома ворожими їй силами: з окремою етнічною групою, чи нацією, яка прагнула окреміпности від Росії, і з окремою територією, провінцією, керівники якої, незалежно від того, чи вони були українського роду, чи ні, хотіли зберегти для себе якнайбільше автономії чи навіть незалежности від метрополії. Зудар цих двох протилежних тенденцій (російська проти української в етнічному і культурному відношеннях та провінція проти метрополії — в державному розумінні), — це і є уся історія українсько-російських відносин. А що від часу упадку УНР формальним носієм української окремішности чи автономії є формальні носії влади на Україні, тобто уряд УРСР і КПУ (передусім КПУ), то усю історію України за останні сорок років Салівант бачить передусім як історію взаємин між комуністичною партією України і Центральним комітетом КПРС, між Харковом і відтак Києвом, як столицями провінції, та Москвою як центром імперії. Тому Саліванта порівняно мало цікавлять українські національно-демократичні сили, що творили Українську Народну Республіку чи ті, які діяли в 1920-их роках, він так само відсилає читача до інших авторів, передусім до Армстронґа, якщо йдеться про організовані українські націоналістичні сили в період другої світової війни і по ній.

Натомість серйозне місце в книжці Саліванта посідає боротьба українських елементів КПУ усіх відтінів проти втручання російських централістів, отже така подія як Таганрозька конференція, боротьба Миколи Скрипника, а відтак також Раковського та інших неросіян за побудову СРСР як союзу держав, а не союзної держави, боротьба за принципи національної політики партії, зокрема на XII з'їзді КПРС, українізація, культурне відродження 1920-их років, а далі частинно також акції СВУ, Української Православної Церкви, М. Грушевського та ін.

Салівант вважає, що в той час українці мусіли програти свої шанси в боротьбі за автономію, передусім з двох причин: 1) рішення партії провести поспішну колективізацію села і індустріялізувати країну вимагало централізації влади в Москві; 2) Сталін, який при кінці 1920-их років впорався з опозицією, не потребував більше підтримки «націоналів». Щобільше, національне питання ставало йому щораз більше на дорозі до абсолютної влади. Тому він зважився на грубе втручання в українські справи, особливими показниками чого автор вважає приїзд на Україну влітку 1932 року Молотова і Кагановича з метою змусити Україну виконати непосильні здачі хліба в час, коли вже починався голод, а далі призначення політбюром ЦК КПРС у січні 1933 року Павла Постишева на посаду другого секретаря ЦК КПУ, без згоди українського ЦК.

З приводу чисток на Україні в другій половині 30-их років Салівант пише: «Сталін почав виразний курс дискримінації неросійських народів і звеличення Росії та всього російського» (стор. 227), і «Хрущов атакував тих, які намагалися відділити Україну від Росії» (стор. 228). У світлі цих тверджень автора незрозумілою здається його ж таки думка, що її він висловлює кілька сторінок перед тим (223), кажучи, що «здається неправдоподібним, що національне питання грало якусь важливу ролю в тих чистках», або що (стор. 224) «мало уваги присвячували українському націоналізмові». Факти ж такі, що якраз у ті роки преса була переповнена атаками на здогадних «українських націоналістів», і цих фактів сам автор зовсім не заперечує.

Присвятивши порівняно мало місця воєнним подіям на Україні, Салівант докладно описує другу хвилю наступу російського централізму на Україну в перші повоєнні роки. До речі, роки 1944-1953 він називає роками найбільшого наснаження наступу, перераховуючи відомі атаки на українських істориків і літераторів за «Історію УРСР» 1943 року та «Нарис історії української літератури» 1945 року, далі атаки на поодиноких діячів культури: Панча, Рильського, Городського, Малишка, Крижанівського, Кирилюка, Сосюру та ін.

Показником нагальности наступу Салівант уважає м. ін. такі слова тодішнього першого секретаря ЦК КПУ, Леонида Мельникова на XVII з'їзді КПУ в 1952 році: «Буржуазний націоналізм є найбільш живучим і політично небезпечним пережитком капіталізму в думанні людей. Ми мусимо демаскувати всякі вияви українського буржуазного націоналізму, де б вони не виявлялися». Цей наступ, каже Салівант, показує «яку далеку дорогу пройшли радянські вожді від 1922 року і від часу, коли Ленін закликав дати радянським республікам повну самостійність, за винятком військових справ і справ закордонної політики».

Салівант уважає, що по смерті Сталіна зайшли серйозні зміни в російській політиці стосовно України. Показником цього мало б бути, з одного боку, допущення українців до співпартнерства в керівництві імперії, з другого — рішення верхівки КПУ, що в такій спілці вона зацікавлена, що вона мусить погоджувати українські інтереси з інтересами імперії та що в нагороду за це перед нею самою розкриваються широкі можливості стати фактором не тільки в Києві, але також і в Москві. На таких людей зокрема поставив Хрущов. Правда, Салівант визнає, що ці нові керівники КПУ зовсім не такі як їхні українські відповідники з 1920-их років, що це люди в більшості зрусифіковані, в тому числі також етнічні росіяни.

Новий курс, каже автор, приніс також деякі досягнення українцям у галузі мови, літератури, культури, а також поширення прав українського партійного і державного апарату. В тому однак автор бачить зерна майбутнього конфлікту. Бо тому, що ніколи в своїй історії комуністична партія Радянського Союзу не розглядала на-

digitized by ukrbiblioteka.org

ціональне питання інакше як засіб для опанування терену, і тому, що її метою, від Леніна починаючи, був завжди традиційний централізм проти автономії, поширені повноваження української провінції призводитимуть до зударів. Автор не ставить прогноз хто в цій неминучій боротьбі має кращі шанси виграти.

Тоді як Салівант, на базі джерельного матеріялу, показує факти та з'ясовує процеси, Ярослав Білінський пробує, крім того, дати частинну оцінку явищам та, щобільше, ставити прогнози. В цьому відношенні він сміливіший, він показує не тільки те, що є, але намагається розкрити грані того, що може бути. При тому він також користується великим джерельним матеріялом, а діяпазон його зацікавлень дуже широкий. А що тематично книжка Білінського охоплює тільки період по другій світовій війні, він має змогу сягнути глибше, як хтонебудь інший досі, з частинним винятком деяких питань, з'ясованих у згаданій вище книжці Бориса Левицького. Важко уявити, щоб на найближчий час будь-який чужинець, що хоче мати джерельну інформацію про сучасну Україну, міг поминути книжку Білінського. Хоч книжка є поширеною докторською дисертацією автора і видана одним з кращих американських університетів, у ній можна спостерегти, що автор з симпатією ставиться до справи, про яку пише. Проте ця «тенденція» завжди джерельно аргументована, при поглядах автора наведені звичайно інші погляди інших авторів, сили українського чинника показані на фактах, а також факти розкривають його слабості.

Ці факти — це насамперед економічний потенціял і демографічна база сучасної України, які підносять її до ранґи розвиненої і середньосильної модерної европейської нації. Але рівночасно, в результаті підлеглости України Росії, ця нація в багатьох відношеннях скалічена, недорозвинена. Багата на природну сировину, Україна аж до початку 1950-их років застрашаюче відставала в металообробній і машинобудівельній промисловості, а за ціле двадцятиріччя (1940-1960) розвиток української промисловости нижчий від пересічного рівня для всього СРСР (зріст в 3,6 рази і відповідно 5,2 разів). Тільки 1,4% із вироблених у Радянському Союзі вантажних машин і автобусів були виготовлені на Україні і тільки 4,6% автомобілів. Автор наводить обчислення Дмитра Солов'я, на підставі яких між 1926 і 1939 роками Україна втратила коло 10 млн людей, при чому на їхнє місце на Україні поселилося не менше двох з половиною мільйонів людей з інших республік, передусім з Росії. Друга хвиля поселення росіян на Україні, в тому числі в західніх областях, прийшла по другій світовій війні, тому й перепис 1959 року показує 7,1 млн росіян в УРСР. Відповідно зменшилося число українців у Радянському Союзі між 1926 і 1939 роком (у кордонах 17 вересня 1939) на 9 процентів, а в той же час усе населення Радянського Союзу зросло на 15,9%.

У порівнянні з Росією та деякими іншими радянськими республі-

ками Україна відстає також у соціяльній структурі та в числі фахових кадрів. Аж 45,3% населення України працює в сільському господарстві і лісництві, а в Росії тільки 29,5%. З другого боку, в Росії 40,1% населення працює службовиками, а на Україні тільки 31,8%. Найбільше упосліджения України видно у числах, що говорять про кількість осіб, які працюють у науково-дослідних установах. Таких осіб у Росії є 2,5% населення, а на Україні тільки 1,1%. Подібно є з бюджетовими призначеннями на суспільні і культурні потреби населення. На Україні припадає на одну особу тільки 71 карб., а в Росії 87. У Росії 216 осіб на тисячу мають свої заощадження в банках на пересічну суму 1 837 карб. на особу, а на Україні тільки 173 особи з пересічною сумою 1 482 карб. А якщо розкласти це на все населення, то в Росії одна людина має заощаджень пересічно 397 карб., а на Україні 256.

Про упривілейоване становище росіян на самій Україні свідчать м. ін. такі цифри: серед професіоналістів з вищою освітою росіян на Україні 26,4%, хоч росіяни творять 16,9% населення України, а українців тільки 58,3%, хоч вони творять 76,8% населення. В академічному 1960-61 році на 10 тис. населення на Україні припадало 97 студентів університетів, а в Росії 124. Правда, якщо рівняти Україну з іншими країнами, то ця кількість студентів порівняно велика. В Англії їх є тільки 29 на 10 тис. населення, у Франції 41, в Італії 35, у Західній Німеччині 34, і тільки в США 106, отже стільки, скільки пересічно припадає студентів в цілому Радянському Союзі на 10 тис. населення.

Правда, за останні десятиріччя Україна безперечно також виросла. В 1927 році на Україні було всього 27,5 тис. студентів, з того числа 48,5% українців, 20,1% росіян і 29,7% евреїв. А в академічному 1955-56 році у високих школах України стаціонарно вчилося 212,1 тис. студентів, з того числа 61,5% українців.

Великий зріст українського елементу виявився між 1928 і 1933 роками в містах України: Харків — з 35% населення до 50%, Запоріжжя — 28 до 56%, Дніпропетровське — з 16 до 49%, Луганське — з 21 до 60%, Донецьке — з 7 до 31%. Як відомо, перепис 1959 року не подає національного складу населення міст України поза Києвом і Севастополем. Тоді як у Києві в 1926 році українців було 42,1%, у 1959 є 60,1%. А в цілому в містах України жило українців у 1926 році 2,5 млн, а в 1959 — 11,7 млн, росіян відповідно 1,3 млн і 5,7 млн.

Аналізуючи усі вияви колоніяльної підлеглости України Росії, автор все ж таки закінчує свій огляд змін, що сталися на Україні за останні десятиріччя, таким висновком: «Не буде перебільшенням сказати, що від 1917 до 1961 року народ селян з малим числом інтеліґенції дозрів у соціологічно збалянсовану націю».

У дальшому Білінський дає доволі детальний огляд подій у західніх областях України при кінці війни і в повоєнні роки, точніше — метод опановування тих теренів комуністичною владою і ви-

digitized by ukrbiblioteka.org

явів української самооборони, зокрема організованої підпільної і повстанської боротьби ОУН, УПА і УГВР. Відтак автор розглядає мовну політику більшовиків на Україні, їх інтерпретацію Шевченка, політику в галузі історії України, характер і ролю КПУ, врешті становище УРСР у міжнародних відносинах. Усі згадані питання служать авторові для того, щоб, з одного боку, розкрити напрям і тенденції розвитку політики Москви, з другого — показати, як ставиться до того український народ, які його сили і слабості та які перед ним перспективи.

У розділі про мовну політику автор намагається відповісти на дуже складне питання, наскільки УРСР має мовно український характер, чи точніше — наскільки вона зрусифікована, а далі, наскільки мовна русифікація людини чи цілих кіл суспільности є ідентична із зреченням українських національних прагнень.

Якщо йдеться про першу справу, то, порівнюючи статистичні дані з 1926 і 1959 років, Білінський твердить, що мовна русифікація на Україні зростає, тобто все більше людей на Україні вживає російську мову як розмовну чи навіть рідну. У 1926 році 94,2% українців в УРСР назвали українську мову рідною, а 5,7% — російську. А в 1959 році таких українців, що назвали російську мову рідною було 6,4%. Формально втрата не така велика, але на ділі не так, бо треба пригадати, що за цей час до УРСР були приєднані західні області. Відомо при тому, що русифікацією охоплені передусім міста України, а село далі лишилося резерватом українства. Користуючись радянськими джерелами, а також дослідженнями Гарвардського університету, автор називає ряд причин, які змушують українця говорити російською мовою чи навіть називати її рідною.

Але мовну асиміляцію він не вважає синонімом ідентифікації людини з російською нацією чи російським політичним мисленням. Він навіть висуває твердження, що більшість тих, хто вживає російську мову, далі ідейно пов'язані з українством. Крім того, на користь українським прагненням автор записує те, що від 1917 року українська мова розвинулася і тим самим стала більш атрактивним засобом комунікації для освіченої частини українського суспільства. Білінський виявляється оптимістом також в оцінці українських перспектив, якщо йдеться про політику Москви в галузі історії і літератури, зокрема інтерпретації Шевченка. Він твердить, що тут фальшування і забріханість пішли так далеко, що це мусить викликати якщо не опір, то принаймні сумніви і підозріння українців, головне молоді.

Про центр влади на Україні, себто про КПУ, Білінський каже, що вона й далі лишається звичайним інструментом в руках ЦК КПРС. Але за понад сорок п'ять років її існування, зокрема в хрущовський період у ній зайшли деякі, подекуди серйозні, зміни. Насамперед, пропорційно до всього Радянського Союзу, на Україні сильно зросло число членів партії (у 1952-61 роках на 119%, а вся КПРС — на 47,6%). Правда, за національним складом українців у КПУ було

в 1959 році тільки 60,3%, а росіян 28,2%, хоч відсоток відношення українців до росіян в УРСР є 76,8 до 16,9, отже росіян у КПУ далі непропорційно багато. Але якщо йдеться про «керівні кадри» КПУ, то, за даними XX з'їзду, серед них мало бути українців 68,8%. Для порівняння треба пригадати, що в 1940 році в ЦК КПУ було тільки 40,0% українців, а в 1920 році в цілій КПУ українці творили тільки 19,0% членства. Білінський пояснює цей ріст українства результатом соціяльно-економічних змін в українському суспільстві, передусім ростом української фахової інтеліґенції, яка хоче мати голос у владі на своїй батьківщині. Ці зміни змушують Москву останнього часу ставити на пост першого секретаря ЦК КПУ людину українського роду та допускати українців до апарату КПРС, включно з президією ЦК. Але це порівняно велике число українців в партії зовсім не говорить про їх вплив на її національну політику. Бож якраз в останні роки російські централісти увели в програму партії концепцію злиття націй, здійснюють безоглядну русифікацію, насильно накинули неросійським республікам голосний шкільний закон з 1959 року, на підставі якого російські діти на Україні не мусять вчитися української мови, встановили курс на дальшу централізацію влади в Москві і обкраювання прав союзних урядів тощо.

Така політика Москви кидає понуру тінь на українські перспективи. Шукаючи їх, автор проводить лінію поділу між загальною народною масою і керівною верхівкою. Щодо першої, то тут головною підпорою українства може бути насамперед українська хата, в дальшому церква, а в цілому побут, традиція, звичаї, що зберігаються передусім на селі. Якщо ж йдеться про інтеліґентську частину населення, і тим більше про керівну верству, то головним ворогом українства тут треба вважати насамперед ті великі персональні шанси кар'єри, що їх дає людині приєднання до російської культури, а в дальшому — до російської національности. Так родяться байдужі, кар'єристи чи прямо запроданці. З другого однак боку, серед інтеліґентної частини народу мусять діяти такі стимули, як почуття приналежности до окремої національної спільноти — що виразно задокументоване у переписі населення 1959 року, — почуття приниження України в порівнянні з Росією, а тим самим почуття протесту чи принаймні свідомости, що нація є об'єктом чужої політики, а не паном своєї долі. Знову ж керівна верхівка хоче, по змозі, якнайменше бути залежною від метрополії, хоче мати свободу рухів у володінні провінцією. Крім того, в неї також може деколи родитися свідомість, що для того, щоб зберегти себе при владі, треба мати якийсь зв'язок з власним народом і на нього спиратися.

Кінчаючи свою студію, Білінський передбачає такі можливості розвитку і ставить такі прогнози: якщо режим утримається довший час при владі, українці правдоподібно здобудуть для себе такий модус вівенді, який виключатиме упокорююче приниження, що мало місце за сталінського періоду. Якщо ж режим буде поступово вивітрю-

digitized by ukrbiblioteka.org

ватися чи розкладатися, то в Києві намагатимуться ґрунтовніше перевірити свої взаємини з Москвою. Коли б однак прийшов раптовий провал у центрі, тоді треба сподіватися, що зв'язки Києва з Москвою порвуться. Бо, каже автор, «час, коли Україну можна було розглядати тільки як провінцію Росії, вже ніколи не повернеться».

В книжці Білінського є деякі думки, які, треба думати, вкралися туди в результаті односторонніх інформацій, що їх він одержав від своїх численних співрозмовців. Це можна сказати про погляд автора на ролю німців в українській визвольній боротьбі проти польської окупації в західніх областях (стор. 5). Немає сумніву, що тоді майже всі українські політичні сили розглядали Німеччину як силу, що може довести до зміни версальської системи, яка принесла Україні поневолення. Але визвольна боротьба проти польських окупантів була органічною самообороною народу, і її ніхто сторонній не потребував інспірувати чи хоч би підсичувати.

Шкода також, що в серйозну студію Білінського попала незгідна з правдою думка якогось із співрозмовців автора про те, нібито серед тих учасників рейдів УПА, які пробилися на захід при кінці сорокових років, могли бути такі, які живучи в таборах, переходили чехо-словацький кордон і, зразу вернувшися, подавали себе як вояки УПА (стор. 420). Це неможливе вже хоч би тому, що таких обманців учасники рейду УПА самі зразу розкрили б.

На 310 сторінці праці Білінський висловлює погляд, що коли ідея державної самостійности України для західніх українців є самозрозумілою істиною, у відношенні до більшости українського народу цю тезу треба було б ще довести. Звичайно, важко сперечатися з автором, бо протягом 48 років ніхто на Україні не застосовував вільного голосування. Але за цей час відбулося на Україні імпозантне культурне відродження 1920-их років і леґальна боротьба під ідейними прапорами УНР, існувало також підпілля і націонал-комуністичні течії в КПУ, був масовий протест українських вояків радянської армії в 1941 році проти панівного режиму, була імпонуюча організована підпільна і повстанська боротьба, що її своїми наслідками важко обмежити тільки західніми областями, було частинне відродження по більшовицькій стороні в часі другої світової війни, був підйом по смерти Сталіна, на початку 1960 років зародилася нова течія в українській літературі, що її, правда, автор не мав змоги ширше розглянути в своїй книжці, але вона кидає багато світла на нове думання сучасного українства, зокрема молоді. Вкінці, поширюваний на Україні і опублікований «Сучасністю», а відтак і іншою українською пресою на еміґрації документ з приводу процесу за підпал бібліотеки Академії наук УРСР у Києві взагалі розкриває зовсім нові перспективи для оцінки тих процесів, що сьогодні відбуваються в мисленні української людини. Це не тільки ще один документ боротьби українців за мову, газету чи школу, це від часу, коли по другій світовій війні мусів замовкнути вільний голос підпільної України, перша ла-

стівка вияву політичної думки народу, який одверто підносить протест проти колоніяльного поневолення і ставить на лаву підсудних спричинників його нещасть. Важко ворожити, якими шляхами піде дальший розвиток українського народу, бо становище його справді важке, але вже цей один документ доводить, що ніякі експерименти національної політики Москви не зуміли скаструвати душі народу, вирвати йому його мозок і серце. Важко придавлений офіційною радянщиною, він все ж таки чинить опір.

Студії Салівента, Білінського й інших названих тут дослідників сучасної України насувають деякі висновки.

Перш усього в світлі тих студій зацікавлені політичні і дослідні кола вільних народів мають змогу побачити, що українська нація це живий і діючий фактор на сході Европи. В тих працях вони знайдуть чимало доказів того, що Україна перебуває в колоніяльній залежності від Росії, що запевнення комуністів про її суверенітет — позбавлені всяких підстав. З другого однак боку, ці книжки можуть помогти чужинцям дивитися на Україну крізь призму її об'єктивних елементів сили, отже її економіки, її модерної соціяльної структури, її фахової інтеліґенції, її провідних кадрів, врешті, її волі до незалежности, що виявляється в багатьох галузях життя. Тільки люди з апріорним пересудом чи нехіттю до України можуть, познайомившися з такими публікаціями, не враховувати українського чинника як потенційного фактора в сучасній радянській імперії.

Це зобов'язані мати на увазі також українці поза рідними землями, зокрема наші політичні діячі. Немає сумніву, що еміґрація сама з себе, тобто її число, організованість, активність, фахові кадри, — має свою власну питому вагу. Але політичним чинником у світі вона може стати тільки в пов'язанні з народом на Україні. А народ на Україні — це всі щойно згадані його елементи, це його земля, його економіка і культура, його кадри, з партійним квитком чи без нього, його воля бути самостійним. Це є українські реалітети і основа основ всякої української самостійницької політики. Їх можуть заперечувати тільки цілковито земіґранщені нігілісти, що втратили віру у власний народ.

Вкінці, наєвані тут чужомовні праці ставлять нові вимоги перед керівниками української громади поза рідними землями. Крайня пора зрозуміти, що час загальникової інформації про Україну, до того ще заквашеної патріотично-пропаґандивним сосом, безповоротно минув. Натомість те, що сьогодні є на потребу, — це поглиблення опублікованих досі чужими мовами історично-оглядових праць про Україну, точніше насвітлення поодиноких етапів чи фраґментів її найновішої історії. Спеціяльних праць вимагають також окремі галузі життя сучасної України чи її недавнього минулого. Дуже на потребу є також періодична фахова література. Це останнє завдання міг би виконати серйозний фаховий журнал українознавства чужими мовами, що його досі немає ні в одній країні нашого поселення.

digitized by ukrbiblioteka.org

ІВАН МАЙСТРЕНКО:

СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ (II)

БІЛЬШОВИКИ УКРАЇНИ В РЕВОЛЮЦІЇ 1917 РОКУ

Революція 1917 року розбудила на Україні могутній національно-визвольний рух. Усі колоніяльні й національні визвольні рухи започатковує й очолює звичайно національно-свідома інтеліґенція. Так було і на Україні. Тут іще в царському підпіллі діяла порівняно малочисельна група української інтеліґенції. У квітні 1917 року представники її з'їхалися у Києві на Національний Конґрес і утворили на ньому Українську Центральну Раду. За пару місяців до Центральної Ради приєдналася переважна більшість української інтеліґенції, яка вела за собою в цій справі народні маси. Селянство України, що становило тоді 85% її населення, через свою Селянську Спілку приєдналося до Центральної Ради. Ради солдатських депутатів підтримали Центральну Раду. Її вплив безупинно зростав і серед українського міського робітництва.

Уже в червні 1917 року Тимчасовий уряд Росії мусів був говорити з Центральною Радою як з представником українського народу, а в жовтні III Універсал Центральної Ради проголосив створення Української Народної Республіки. При виборах до Всеросійських Установчих Зборів у листопаді 1917 року партії Центральної Ради (українські соціялісти-революціонери й українські соціял-демократи) здобули, як писав і Ленін, більшість голосів на Україні. (За деякими даними 75%).

Революція 1917 року була перевіркою ленінсько-більшовицької теорії національного питання. Насамперед перевірці підпала Ленінова теза про те, що російська демократична республіка «забезпечить усім націям право вільного самовизначення». Революція 1917 року випробувала під цим оглядом усі течії російської політичної думки від «октябристів» (конституційні монархісти) через кадетів, народних соціялістів, есерів і меншовиків, до більшовиків включно. І наслідки такі. Коли поминути більшовиків, про яких мова буде далі, то всі інші російські політичні партії були ворогами «вільного самовизначення» неросійських народів. Дійсність показала, що не може бути російської демократичної республіки, яка «забезпечить усім націям право віль-

ного самовизначення», і що в цій справі Ленін виявився утопістом і ідеалізатором великої неподільної Росії. Мав рацію український соціял-демократ Л. Рибалка (Юркевич), коли напередодні революції писав: «Кожна держава, найбільш демократична, і особливо тепер, у вік імперіялізму, не лише ніколи не згодиться дозволити поневоленим націям відокремитися, але завжди буде прагнути до нових територіяльних надбань, до нового поневолення націй».[1])

Так воно й вийшло на практиці. Відразу по скиненні царату демократичний російський уряд публічно заявив устами міністра закордонних справ кадета П. Мілюкова, що ціллю війни, яку демократична Росія вестиме «до переможного кінця», залишається завоювання турецьких Дарданел (вихід з Чорного в Середземне море), а також приєднання до Росії Галичини, що досі була під Австрією. А з приводу оголошеної І Універсалом Української Центральної Ради 11 червня 1917 року автономії України газета російських кадетів «Речь» писала: «Вчинок українців є прямим злочином проти закону і викликає проти себе негайне застосування суворих законних кар» [2])

У революцію 1917 року більшовицькі організації України, як і вся їхня партія, носили назву РСДРП (більшовиків). На початку вони мали вплив тільки по містах та індустріяльних центрах. До національної української революції вони ставилися байдуже, а подекуди й вороже. Вони не хотіли включатися в український національно-визвольний рух бодай для того, щоб штовхати його вліво. Вони протиставлялися йому, як рухові дрібнобуржуазному. А оскільки це протиставлення відбувалося в російській мові і не раз заперечувало національне відродження України, то український рух трактував більшовиків як зовнішню щодо України, колонізаторську силу.

Проте в місцевостях, де українське відродження розвивалося особливо бурхливо, окремі члени більшовицької партії починали міняти своє ставлення до нього. Так, у Полтаві два видатні діячі РСДРП(б) В. Шахрай і С. Мазлах стали під кінець 1917 року на позиції самостійности України і створення незалежної від РСДРП(б) української більшовицької партії. Такі самі настрої виникали й серед київських більшовиків, які діяли в центрі української національної революції. Представниками цієї течії у Києві були тоді В. Затонський, Ю. Лапчинський, пізніше прибулий до Києва з Петрограду М. Скрипник. Натомість більшовики південних і південно-східніх міст України, як Одеса, Донбас, Харків і Катеринослав з Криворіжжям, де було багато неукраїнського пролетаріяту і куди хвиля українського відродження доходила повільніше, продовжували ігнорувати національну революцію на Україні.

Ця відмінність позицій в українському питанні більшовиків півночі України з Київом на чолі і півдня та південного сходу на чолі

---

[1]) Л. Рибалка. Цитована попередньо праця, стор. 8.
[2]) Газета «Правда», 28. 6. 1917.

digitized by ukrbiblioteka.org

з Харковом виявилася вже влітку 1917 року. Другого липня Київський комітет більшовиків ухвалив постанову про необхідність створення окремого більшовицького центру для цілої України. Комітет виділив оргбюро в складі: Ю. П'ятаков (голова), В. Затонський та І. Крейсберг. Одначе київське оргбюро не було визнане більшовиками Харкова, Одеси, Катеринослава, Донбасу, які воліли підпорядковуватися безпосередньо всеросійському ЦК партії в Петрограді. Вони не хотіли координувати своєї діяльности на Україні навіть в одному питанні — ставлення до українського національного відродження, не хотіли виробляти в цій справі спільну лінію, хоча в той уже час й центральний петроградський уряд був заклопотаний українською проблемою. Незалежно від інших більшовицьких організацій України київські більшовики увійшли до Центральної Ради і навіть до її Президії — Малої Ради.

Взагалі можна сказати, що до жовтневого перевороту 1917 року ЦК РСДРП(б), персонально Ленін, більше підтримували українську національну революцію, ніж більшовики України. Тут було щось подібне до подій в Алжирі перед його усамостійненням. Алжирські французи були більше проти свободи Алжиру, ніж французи у Франції.

До позиції Леніна в українському питанні в 1917 р. треба нагадати ще таке. Коли вся російська демократія розпочала влітку 1917 року цькувати Центральну Раду за проголошення Першого Універсалу, який закликав український народ творити автономію України, Ленін писав у газеті «Правда» 28 червня 1917: «Ні один демократ не може заперечити права України на вільне відокремлення від Росії... Проклятий царат перетворював великоросів на катів українського народу... Революційна демократія Росії... повинна повернути собі, робітникам і селянам Росії... братерське довір'я робітників і селян України». А в статті в «Правді» з 30 червня Ленін обвинувачував кадетів, есерів і меншовиків у тому, що вони не підтримали автономію України, «цілковиту свободу відокремлення України». «Ви збожеволіли від страху, панове есери й меншовики, — писав Ленін, — піддавшися контрреволюційному галасові великоросійських поміщиків і капіталістів... Нічого страшного... ні в рішеннях, ні в вимогах українців немає... Поступітесь українцям — це підказує розум, бо інакше буде гірше, силою українців не утримаєш, а тільки озлобиш. Поступітесь українцям — ви відкриєте тоді дорогу довір'я між обома націями, братерської спілки їх, як рівних!»

Таким чином Ленін швидше протверезювався від своєї теорії асиміляції, ніж більшовики України. Але він продовжував вірити, що в єдиній демократичній Росії можна здійснити рівність націй. Що апарат однієї держави з центром у Росії зможе однаково безсторонньо обслуговувати і росіян і українців і всі інші національності.

Отже, якщо Ленін виступав проти імперіялізму Тимчасового уряду демократичної Росії щодо України, то більшовицькі організації на са-

мій Україні, навпаки, боролися з українським «шовінізмом» і «сепаратизмом». І треба сказати, що Ленін не поборював такої лінії більшовиків України. Не давав їм спеціяльних вказівок про підтримку українського руху, як він його підтримував у «Правді». Зичайно, вказівками можна вважати і оті його статті. Але більшовики України ігнорували ці вказівки. За весь час революції 1917 року вони не спромоглися видати ні одної газети чи брошури українською мовою, щоб полегшити бодай власну пропаґанду серед українського народу.

Проте само життя зсувало більшовиків України на окремішнє від цілої РСДРП(б) існування. Бувши настроєні проти всього українського, вони самим життям були змушені все більше й більше вгрузати в українську проблематику. Так, наприклад, коли уряд Керенського став на шлях боротьби з Центральною Радою, київським більшовикам довелося піти на спілку з Центральною Радою. 20 жовтня київські більшовики і ЦР домовилися про координацію дій на випадок збройного повстання проти уряду Керенського. А коли після жовтневого перевороту штаб Київської військової округи став на оборону уряду Керенського, Центральна Рада створила 7 листопада Комітет Охорони Революції, у який від більшовиків увійшли Л. П'ятаков і Крейсберґ. Хоч уже 9 листопада Комітет розпався.

Центральна Рада боялася централізму нового радянського уряду в Петрограді, боялася його аґресії проти України. Тому, між іншим, у конфлікті Совнаркому з Донським крайовим урядом Каледіна, який концентрував сили для боротьби з радянською владою, ЦР зайняла невтралістську позицію, пропустивши козачі війська з фронту на Дін. Петроґрад зрозумів це як союз ЦР з Доном. Київські більшовики, які за вказівками з Петрограду короткий час ставили ставку, як писав більшовик Д. Петровський, на «реорганізацію Центральної Ради в Центральну Раду робітничих, селянських і солдатських депутатів», відразу переорієнтувалися і «починають розуміти, що шлях до перемоги соціялістичної революції на Україні лежить не через реорганізацію Ради, а через її ліквідацію».[3])

У середині грудня 1917 року відбувся в Києві скликаний Центральною Радою Перший Всеукраїнський з'їзд рад. Обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західнього краю (у Києві) скликав одночасно із з'їздом рад конференцію більшовицьких організацій України. Але на конференцію прибули представники переважно Правобережної України: Київської, Катеринославської, Херсонської, Чернігівської, Полтавської, Волинської, Подільської губерній та двох військових організацій Південно-Західнього фронту. Харківська, Донецька і Одеська організації своїх представників не прислали.[4]) Вони боялися, що об'-

[3]) Д. Петровский, Революция и контрреволюция на Украине. Москва, 1920, стор. 13-15.

[4]) А. В. Лихолат, Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917-1922). Москва, 1954, стор. 61.

digitized by ukrbiblioteka.org

єднавшися у всеукраїнському маштабі, нехай навіть для боротьби з Центральною Радою, вони тим самим визнають Україну як окрему країну і окрему націю.

З другого боку, серед більшовиків, які починали розуміти силу української національної революції і співчували їй, росла опозиція до централістів. Ці більшовики випустили перед своєю конференцією у Києві листівку-відозву, підписану «Соціял-Демократія України». Там було написано, що інтереси українських робітників і селянської бідноти нікому обороняти, бо українські соціял-демократи й соціялісти-революціонери з'єдналися з буржуазією, а російські більшовики, хоч і добра революційна партія, але все ж російська. Характерно, що ця відозва була звернена не до членів партії, а «до українських робітників, солдатів і селян». Цей факт збудив обурення на конференції у Києві.[5])

Київська конференція більшовицьких організацій ухвалила створити організацію під назвою «Соціял-Демократія України», як підзаголовок до РСДРП(більшовиків).[6]) На конференції було обрано головний комітет у складі: Є. Бош, В. Ауссем, В. Шахрай, А. Александрова, В. Люксембурґ, Ю. Лапчинський, В. Затонський та І. Кулик. З них Шахрай, Лапчинський і почасти Затонський стояли вже на самостійницьких українських позиціях.

Перший Всеукраїнський з'їзд рад у Києві підтримав Центральну Раду, і більшовицька фракція на з'їзді опинилася у значній меншості. Тоді ця фракція, разом з фракцією лівих російських соціялістів-революціонерів, покинула з'їзд, переїхала до Харкова і там проголосила себе Першим Всеукраїнським з'їздом рад, до якого приєднався з'їзд рад Донбасу й Криворіжжя, що саме тоді відбувався у Харкові. Характерно, що ліві течії в українській партії соціялістів-революціонерів (пізніші боротьбісти) і в українській партії соціял-демократів, які ставали на радянські позиції, з'їзду рад у Києві не покинули, за винятком чотирьох осіб на чолі з укр. с.-д. Медведевим. Через нігілізм більшовиків в українському питанні їхне розходження із з'їздом рад у Києві зафарбловалося в розходження національне — росіян з українцями.

З'їзд рад у Харкові обрав свій уряд Української Народної Республіки (більшовикам ця назва сподобалась) — «Народний секретаріят», у противагу «Генеральному секретаріятові» Центральної Ради у Києві. Назва «Генеральний секретаріят» походила від історичної традиції української козацької держави. А харківські «народні се-

---

[5]) Сергій Мазлах і Василь Шахрай, До хвилі. (Що діється на Вкраїні і з Україною?). Видання Саратівського українського відділу Комісаріяту Справ Національних. 1919. Взято з передрукованого на машинці манускрипту. Розділ 18. Дані про листівку див. також у Павла Христюка: Замітки і матеріяли до істор. укр. рев., 1921, Відень, т. 2, стор. 147.

[6]) Там таки.

кретарі» хотіли з агітаційних міркувань показати, що це вони протиставляють «народ» «генералам».

Створення радянського уряду Української Народної Республіки не було справою тільки більшовиків України. Воно було подиктоване ЦК більшовиків у Петрограді, персонально Сталіном. ЦК РСДРП(б) в особі Сталіна, який відав тоді національними справами в партії, поставив був ставку на завоювання УНР зсередини, через розчинення Центральної Ради у радах робітничих, селянських і солдатських депутатів. Лише коли Перший з'їзд рад у Києві став по боці ЦР, Сталін дав вказівку творити окремий радянський уряд на Україні.

Ставлячи ставку на розчинення Центральної Ради в більшовицьких радах, Сталін і ЦК РСДРП(б) виявили тим незнання національних відносин в Україні. Більшовицькі організації України не були лівим крилом в українській національній революції, а тільки зовнішньою силою до неї. Тому про переставлення Центральної Ради в більшовицький бік не могло бути мови. Полівіння в ЦР відбувалося шляхом посилення в ній її лівого українського крила — українських лівих соціял-демократів і лівих есерів. Але національна революція не була доведена до кінця, «самовизначення аж до відокремлення» не було ще реалізоване і тому лівий фланг української революції, хоч і протиставлявся правим партіям, все ж не мав достатніх сил, щоб очолити цілу українську революцію, з одного боку, як національно-самостійницьку, а, з другого — як соціялістично-радянську.

Оскільки Центральна Рада не визнала влади Петроградського Совнаркому над Україною і не допускала радянської влади на Україні, оскільки вона обстоювала і для Росії «однородно-соціялістичну від більшовиків до народних соціялістів включно»,[7]) тобто заперечувала жовтневий переворот, Совнарком підготовляв удар по Центральній Раді. Створення у Харкові радянського уряду України було першим кроком до цього. Петроград хотів, щоб його війна з Центральною Радою виглядала не як національна війна Росії з Україною, а як клясова війна в самій українській нації, війна українського радянського уряду проти українського дрібнобуржуазного уряду. Для більшої переконливости в харківському уряді на народного секретаря військових справ був поставлений молодий Юрій Коцюбинський, син українського письменника, Михайла Коцюбинського. Офіцер воєнного часу Ю. Коцюбинський незадовго перед тим перейшов був з УСДРП до більшовиків. Але Коцюбинському не дано було в розпорядження ніяких українських військ. Війну Совнаркому з Центральною Радою мали вести прислані з Росії війська. Російському ж командуванню (Антонова-Овсієнко і Муравйова) були підпорядковані і окремі загони червоногвардійців та червоного козацтва, навербовані на Україні.

---

[7]) Павло Христюк, Згадана праця, т. 2, стор. 73.

digitized by ukrbiblioteka.org

Харківські більшовики розглядали перший радянський уряд України також тільки як ширму у боротьбі з Центральною Радою і підкреслено ігнорували його. Делеґатів з Києва розмістили в Харкові, як пише більшовицький мемуарист, у каторжній тюрмі. У камерах тюрми «не палили і було страшно холодно, не було світла, в жахливому стані був умивальник, вбиральня... Народному секретаріятові також не дали приміщення. Спочатку він тулився в будинкові губвиконкому».[8]) Так найвища влада Радянської України тулилася в приймах коло «підлеглого» їй губерніяльного органу влади.

Через три дні після з'їзду рад у Києві, 19 грудня 1917, Петроградський Совнарком видав «Маніфест до українського народу» з ультимативними вимогами до Центральної Ради повернути роззброєним радянським частинам і червоній ґвардії відібрану зброю. Іншими словами — капітулювати й здати владу більшовикам.

Так почалася війна між РСФСР і УНР. Наступ радянських сил вівся у двох напрямах: на Харків з Курська і на Бахмач-Київ з півночі. Командувач харківської групи В. Антонов-Овсієнко, прибувши в Харків, зовсім ігнорував владу Народного Секретаріяту. Один час він хотів навіть виарештувати його. А командувач київської групи Муравйов, зайнявши Київ, влаштував там різанину, розстрілюючи кожного, у кого знаходили посвідку українською мовою. Так, наприклад, був розстріляний член Центральної Ради боротьбіст Зарудний, який разом з іншими боротьбістами змовлявся з Совнаркомом за радянський переворот на Україні. Взагалі червоні окупанти поводилися, як найгірші колонізатори. В. Затонський згадує, як більшовицький комісар Дубенського повіту на Волині, на прохання дозволити поставити п'єсу «Сватання на Гончарівці», яка без перепон ставилася в царські часи, відповів: «Грати дозволю, тільки не на контрреволюційній мові».[9])

Словом, розшарування в українському народі йшло не тільки по лінії клясовій, але й по національній. До окупаційних більшовицьких військ не раз приєднувалися праві російські елементи. Наприклад, голова Київської міської управи Рябцов висловився за окупацію Києва Муравйовим. Серед забитих у боях у Києві червоноґвардійців було знайдено кілька колишніх царських поліцаїв. Сам Муравйов виявився білим офіцером і перейшов пізніше на бік Колчака. Один член радянського уряду України, народний секретар пошт і телеграфів Мартинов, перейшов пізніше на бік Денікіна.[10]) Керівник донецьких більшовиків Артем (Сергєєв), щоб приєднати до

---

[8]) Журнал «Летопись революции». Харків, 1924, ч. 4 (9), стор. 166-185.

[9]) В. Затонський, Національна проблема на Україні. (Доповідь на пленумі ЦК ЛКСМУ). Червень 1926, ДВУ.

[10]) П. Христюк. Цитована праця, т. 2, стор. 135. Також «Летопись революции» ч. 4 (9), 1924, стор. 166-188.

Росії хоч частину українських земель, створив незалежну від України Донецько-Криворізьку республіку. З другого боку, ігнорування більшовиками національного відродження України зтримувало еволюцію лівих елементів Центральної Ради на радянські позиції. Вони разом з цілою ЦР обороняли національні здобутки української революції.

Перед вступом більшовицьких військ у Київ Центральна Рада оголосила IV Універсал, у якому було проголошено самостійність Української Народної Республіки. Уряд УНР склав з Австро-Німеччиною у Бересті мировий договір, за яким німецькі війська були запрошені на Україну допомагати ЦР в боротьбі з російсько-більшовицькою окупацією. Але запрошення німців на Україну означало також самоліквідацію УНР. 29 квітня 1918 штаб німецьких військ організував у Києві державний переворот, у якому Центральна Рада була розпущена, УНР ліквідована і на Україні була створена монархічна влада на чолі з гетьманом П. Скоропадським. Війна РСФСР проти УНР не принесла користи ні тій, ні тій стороні.

У видавництві «Пролог» вийшла з друку книжка

Юрія Шереха

НЕ ДЛЯ ДІТЕЙ,

збірка статтей про сучасну українську літературу з передмовою

Ю. Шевельова

Ціна примірника — 3,95 дол. або відповідна сума в іншій валюті. У Німеччині — 14 н.м.

Замовляти у видавництві «Сучасність».

digitized by ukrbiblioteka.org

БОГДАН ВИНАР:

МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДІВ НА ЕМІҐРАЦІЇ

(Частина третя)

ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНА (III) — ІНШІ ВИСОКІ ШКОЛИ, НАУКОВІ ОСЕРЕДКИ І ВИДАВНИЦТВА ДО 1945 РОКУ

Крім Українського вільного університету (УВУ), Української господарської академії (УГА), а згодом Українського технічно-господарського інституту (УТГІ), на території Чехо-Словаччини працювали ще інші українські високі школи, наукові організації, професійні об'єднання тощо, які цікавилися економічними дослідами і видавали деякі праці з ділянки економічних наук.

Тут треба в першу чергу назвати Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова (УВПІ), завданням якого було готувати вчителів для українських середніх шкіл. Хоч УВПІ економічними науками безпосередньо не цікавився (в рамах інституту працювали два відділи — літературно-історичний і математично-природничий), одначе у зв'язку з викладами географії (на початку проф. Степан Рудницький, а згодом доцент Мирон Дольницький) та політичної економії (доцент Іван Кабачків) дещо уваги присвячувано посередньо також і економічним наукам.

За час свого існування УВПІ видав три томи наукових збірників, а при допомозі видавничого товариства «Січ» — ряд підручників та монографій передусім з ділянки історії, гуманістичних та природничих наук.

Окремо відзначаємо наукову працю проф. Івана Кабачкова (1874-1962), одного з видатних знавців державного бюджету, який у 1919-20 рр. був державним контролером УНР, а в 1925-34 рр. — доцентом УВПІ, де викладав економічні дисципліни і згодом також історію українського права. В «Науковому збірнику Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова» (Прага, 1932, том II) він опублікував порівняльну студію «Структура державного бюджету на Україні і в ЧСР». Крім цього, появилися такі високошкільні підручники цього автора: «Політична економія» (Прага, 1924) та «Історія економічних і соціяльних доктрин» (Подебради, 1942). Бувши добрим знавцем структури державного бюджету та його контролю, І. Кабачків написав також розвідку п. н. «Майбутня організація державного контролю на Україні» (Прага, 1944), де подані цікаві думки про конечні фінансові реформи у перехідний час, тобто в час звільнення України від російсько-більшовицької окупації.

Важливу наукову працю проробило Українське історично-філологічне товариство в Празі, членами якого були майже всі поважніші наукові сили празького осередку, як також з інших країн. Діяльність товариства проявлялася передусім у формі публічних наукових доповідей, які звичайно були реферуванням більших монографій, над якими працювали окремі доповідачі. З українських економістів найчастіше виступав тут В. Садовський, темою доповідей якого була зокрема історія економіки. Історична проблематика народного господарства України обговорювалася також у доповідях таких істориків, як от Борис Крупницький, Дмитро Дорошенко, Олександер Шульгин та інші. На жаль, у наслідок скромних фінансових засобів видавнича діяльність товариства не була велика: видано всього п'ять томів праць і неперіодичні «справоздання». Таким чином багато цінних праць, в тому числі передусім праці В. Садовського, залишилися в рукописах.

Український соціологічний інститут, що його довший час очолював Л. Шрамченко, безпосередньо економічними студіями не цікавився і нам не відомі праці, що стосувалися б вивчення економіки України. Зате більше уваги присвячували економічним студіям деякі професійні товариства, в першу чергу Товариство українських економістів, яке в 1928-29 рр. видавало неперіодичні збірники «Український економіст» (всього вийшли три числа). Для ілюстрації подаємо зміст двох чисел: В. Тимошенко, «Україна і Росія в їх економічних взаємовідносинах»; В. Садовський, «Становище народного господарства на советській Україні»; Р. Димінський, «Приватна економія в Українській господарській академії в ЧСР»; С. Володимирів, «Огляд економічної преси» (том I); В. Сапіцький, «З життя і діяльности Миколи Зібера на Україні»; С. Ґольдельман, «Соціяльно-економічні підстави національної політики»; М. Добриловський, «До методології визначення ролі України в публічних бюджетах Радянського Союзу»; О. Питель, «Огляд міського господарства і політики в УССР»; Г. Денисенко, «Вплив окремих факторів на розвиток земельної аренди на Україні»; М. Малашко, «Кооперативний відділ Української господарської академії в ЧСР» (том II). Зміст третього тому цього збірника нам, на жаль, не відомий.

Деякі наукові економічні матеріяли можна знайти також у журналі Товариства українських кооператорів «Кооперативний альманах», що появлявся в Подебрадах у 1923-25 рр. Для ілюстрації подамо зміст трьох книг. Книга I: М. Храпко, «Індивідуальність у кооперації»; М. Левицький, «Перші зерна кооперації — спогади»; О. Питель, «Дефініція кооперативу». Книга II: С. Бородаєвський, «Важкі часи німецької кооперації»; М. Малашко, «Сучасне становище кооперації на Україні»; С. Володимирів, «Споживча кооперація на Україні»; А. Кущинський, «Сучасний стан кооперації в Галичині». Книга III: Б. Мартос, «Всесвітня кооперативна виставка в Ґенті»;

digitized by ukrbiblioteka.org

С. Бородаєвський, «XI Міжнародний кооперативний конґрес»; Ф. Микуляк, «Організація виробництва споживчими і продукційними товариствами»; М. Летвицький, «Роля кооперації у відродженні цукрової промисловости на Україні»; А. Кущинський, «Культурно-просвітня діяльність українських кооперативних центрів»; С. Зеркаль, «Пасічництво на Україні».

Також неперіодичне видання «Кооперативний огляд», що його видавало Товариство для розповсюдження кооперативного знання при УГА в Подєбрадах, опублікувало цілий ряд економічних матеріялів (1925-26). Те саме треба сказати про видання Аґрономічного товариства при УГА — «Збірник сільсько-господарської науки» (два томи) та «Молодий аґроном» (три числа).

Велику видавничу діяльність розгорнув Український громадський видавничий фонд (УГВФ) у Празі, видання економічних праць якого ми обговорили в попередніх розділах цієї студії. Інші видавництва, як от «Наукова бібліотека» Юрія Тищенка, «Всесвіт» Василя Королева або «Дніпрові пороги» та «Пробоєм» Степана Росохи економічної літератури майже не публікували.

Слід підкреслити, що за німецької окупації Чехії наукова праця української еміґрації мала значні цензурні труднощі. Не зважаючи на це, з ініціятиви Українського національного об'єднання (УНО) появилися згаданий уже збірник «Сільське господарство України» (редакція В. Доманицького) і деякі інформативні брошури німецькою мовою, темою яких були економічні питання.

Статті з економічної ділянки друкувалися також у багатьох періодичних органах різних політичних середовищ. У першу чергу треба тут назвати надзвичайно вміло редаґований журнал соціялістичного напрямку «Нова Україна», де, крім статтей на економічні теми, періодично публікувалися господарська хроніка та бібліографія економічної літератури. Багато уваги економічним питанням присвячував також журнал націоналістичного напряму «Розбудова нації» (орган проводу українських націоналістів), де на господарські теми писали проф. Олександер Мицюк і ідеолог націоналістичного руху Микола Сціборський, який редаґував також економічну хроніку та огляди світового господарства.

Поскільки праця М. Сціборського як економіста мало відома, треба принаймні в загальних рисах подати характеристику його важливіших писань. Сюди належить його інформативна студія «Україна в цифрах» (вид-во УНО, Вінніпеґ, 1940, 43 стор.), яка згодом появилася в перекладі на німецьку мову (Берлін, 1941). Одним з цікавіших розділів є обговорення промислового розвитку України за час першої та другої п'ятирічки, де на підставі статистичних даних обґрунтовується економічна експлуатація України Москвою і насвітлюється питання розбудови промислових осередків СРСР коштом

ресурсів української економіки. Слід підкреслити, що статистичні методи самостійних обрахунків автора є більше сконкретизовані в порівнянні з обговореною вже працею К. Коберського. На тему економічних взаємовідносин України і Росії Сціборський опублікував студію англійською мовою (Нью-Йорк, 1940, 92 стор.).[9]) Згадаємо також його публіцистичні праці німецькою та французькою мовами, де окреме місце посідають економічні справи України.[10]) Автор особливо цікавився сільсько-господарським питанням та аґрарною політикою на Україні. Крім численних публіцистичних праць з цієї ділянки (наприклад, розвідка п. н. «ОУН і селянство», 1933, місце видання не зазначене), треба назвати його студію «Земельне питання» (вид-во Українська книгарня-накладня, Париж, 1939, 109 стор.), в якій обговорюється історична еволюція аґрарних відносин на Україні.

На закінчення цього нашого розділу треба згадати, що в Празі мали місце два конґреси української науки. Перший конґрес відбувся 3-7 жовтня 1926, другий — 20-24 березня 1932. У першому, скликаному з ініціятиви Українського академічного комітету в Празі, взяли участь передусім українські науковці, що проживали тоді в ЧСР, і тільки декілька осіб з інших країн, у тому числі також і з Галичини. Окремі секції відбули 41 наукове засідання, в тому числі 4 засідання секції економічно-кооперативної; у цій секції заслухано 13 доповідей. Короткі резюме конґресових доповідей опубліковані в звідомленні з'їзду (Прага, 1929, 74 стор.). У другому конґресі взяли участь, крім українських науковців з ЧСР, також члени НТШ і співробітники українських наукових інститутів у Варшаві та Берліні. На конґресі виголошено 159 доповідей, між ними проф. М. Добриловського «Праця української еміґрації на полі економічних наук» і проф. Б. Мартоса «Праця в галузі кооперації». Матеріяли з'їзду опубліковані в широкому звіті (Прага, 1934, 164 стор.).

В загальному треба ствердити, що, крім праць О. Мицюка та В. Садовського, українські економісти в ЧСР присвячували мало уваги вивченню економічної історії України. Це питання посередньо заторкує монографія І. Витановича «Історія і сучасний стан українського села» (Подебради, 1935). Ще треба також згадати невелику брошуру В. Біднова «З історії грошевих знаків на Україні» (Прага, 1927, 19 стор.).

*

[9]) «Ukraine and Russia: a survey of Soviet Russia's 20 year occupation of Eastern Ukraine».

[10]) «Ukraine und die Nationalitätenpolitik Moskaus». Berlin, 1938;
«La question ukrainienne» («Revue économique internationale», 1940, No. 32, pp. 443-478).

digitized by ukrbiblioteka.org

У Чехословаччині багато уваги присвячувано питанню вивчення економіки Закарпаття. Ми вже згадали праці О. Мицюка та Є. Перфецького з цієї ділянки. Треба додати, що також деякі чеські дослідники цікавилися господарською історією та географією Закарпаття, як от Кетнер, Матовсек, Драгни, Хмеляж та інші. Ділянкою українознавчої тематики цікавилися зокрема такі славістичні видання: «Slavische Rundschau», видаване Німецьким товариством славістичних студій; «Germanoslavica» — квартальник, видаваний з 1931 року Слов'янським інститутом у Празі та згаданим німецьким товариством; квартальник «Slavia»; щорічник «Byzantinoslavica», видаваний з 1929 року; щорічник «Casopis Narodniho Muzea»; часопис Орієнтального інституту «Archiv orientalni» і, нарешті, «Slovansky Prehled». У деяких з названих публікацій, зокрема в «Слов'янському огляді», постійно міщено українську хроніку. З поважніших економічних праць, що друкувалися в цих журналах, назвемо статтю М. Кушніренка «Socialny obraz karpatoruske osady» («Slovansky Prehled», 1933, c. 6-7, str. 136-146).

В Ужгороді вийшла цікава книжка про технічні праці на Закарпатті, що являє собою господарську монографію про засоби сполучення (залізниці, шляхи і водний транспорт), лісівництво, хліборобство, природні багатства, промисловість, ремесло та інші ділянки економіки Закарпаття (Musil J., «Technicka prace v zemi Podkarpatske — 1919-33». Uzhorod 1933, vydal odbor Spolku ceskoslovenskych inzeneru, 386 str.).

На цьому місці слід відзначити також працю французького дослідника Рене Мартеля «La Ruthenie Subcarpatique. Podkarpatska Rus» (Ed. Hartman, Paris, 1935, 188 p.), що є майже енциклопедичним довідником про Закарпаття з добрим розділом про господарські ресурси і географію.

*

Як відомо, в Празі існувала досить велика колонія російської еміграції, а серед неї деякі визначні російські економісти. Тільки для ілюстрації згадаємо економічні семінари проф. С. Н. Прокоповича для вивчення економіки СРСР, при чому багато студійних тем стосувалося також питання України. Економіку Закарпаття вивчав відомий російський науковець Л. Попов. У Празі появилася праця російського історика В. Мякотіна, яка, поруч з монографією Слабченка, належить до найповажніших історичних студій господарства України 17 та 18 століть.[11]) Мякотін писав дуже багато на українські теми

[11]) «Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII веках», Прага, 1930; «Прикрепление крестьянства Левобережной Украины в XVII-XVIII вв.», Софія, 1932.

не тільки російською, але також і французькою та німецькою мовами.[12])

НІМЕЧЧИНА — 1919-1944

Перебування української еміґрації в Німеччині, як і питання українсько-німецьких взаємин, має свою історію та відповідну літературу. До важливіших праць на цю тему належить передусім історична монографія Дмитра Дорошенка, в якій обговорюється питання німецько-українських стосунків у світлі німецьких публікацій.[1]) Є ще деякі менші праці українських та німецьких авторів, що їх тут не потрібно згадувати. Поскільки нас цікавить передусім справа дослідів економіки України в Німеччині, мусимо вже тут зазначити, що наш огляд не був би повний, якби ми обмежилися обговоренням економічних праць українських авторів. Економічною проблематикою України цікавилися також німецькі наукові установи ще перед першою світовою війною, і ці справи ми обговоримо в другій частині цього розділу, що присвячений німецьким дослідженням економіки України.

Українські дослідження

Слід почати цей огляд з часу існування таборів українських військовополонених під час першої світової війни. В більших таборах, як, наприклад, у Вецлярі, Зальцведелі та Раштатті, культурно-освітню роботу організував згаданий уже раніше Союз визволення України; однак ці справи безпосередньо не входять у хронологічні рамки нашої теми. Згадати треба тільки, що в цих таборах появлялися, починаючи 1916 роком, різні таборові періодики, як от «Розсвіт» у Раштатті (ред. Василь Сімович) і «Просвітний листок», згодом «Громадська думка» у Вецлярі та «Вільне слово» в Зальцведелі (ред. Зенон Кузеля). У цих періодиках друкувалася економічна хроніка і деякі статті на економічні теми.[2])

Більше значення має діяльність українських дипломатичних місій у Берліні. На жаль, видавнича діяльність усіх місій УНР сьогодні ще мало вивчена, і нам відомі тільки розвідка Василя Оренчука про господарську відбудову України і брошура Ореста Даскалюка про

---

[12]) «La fixation des paysans ukrainiens à la glebe aux XVII-e et XVIII-e siècles» («Le Monde Slave», octobre et novembre 1932, pp. 31-58 et 182-207);
«Die Vereinigung der Ukraine mit dem Moskauer Staat» («Zeitschrift für osteuropäische Geschichte», 1933, Nr. 3, S. 321-350.

[1]) Doroschenko D., «Die Ukraine und das Reich» (Neun Jahrhunderte deutsch-ukrainischer Beziehungen im Spiegel der deutschen Wissenschaft und Literatur), Verlag von S. Hirzel, Leipzig, 1941, 299 S.

[2]) Wongart S. und Hellman S., «Die Zeitung in deutschen Gefangenen- und Interniertenlagern, Verlag Unitas, Baden, 1920, 76 S.

digitized by ukrbiblioteka.org

Україну, як терен праці для німців та німецького капіталу.[3])

Поважну ролю в створенні зв'язків з німецькими колами відограла «Українська громада в Берліні» (1919-25), яка організувала також культурно-освітню роботу в українській колонії. З ініціятиви цієї організації відбувалися публічні доповіді для німців. Слід згадати також діяльність «Німецько-українського товариства» на чолі з Павлем Рорбахом та Акселем Шмідтом, яке видавало свій журнал «Ді Україне»; впродовж 1918-26 рр. появилося 40 чисел журнала, де поміщено кілька статтей на економічні теми.[4])

Також «Українське пресове бюро» видало кілька публікацій про економіку України. З цікавіших назвемо статистичну студію Василя Мазуренка, що фактично є скороченим німецьким перекладом його праці, яка друкувалася у віденській «Новій добі». Крім цього, деякі статистичні матеріяли про торговельні зносини України з Німеччиною подає розвідка Л. Вальдельмана про Східню Европу і Німеччину. В той час появилася в Берліні студія Севрюка про кооперацію в СРСР, в якій заторкнено також питання української кооперації.[5])

Економічні матеріяли містили також українські періодики, що появлялися в Берліні: «Українське слово» (1921-25), «Літопис» (1923-24) і «Український прапор» (1923-31). Деякі інформаційні матеріяли про господарське життя України друкувалися також у двотижневику «Остойропеїше корреспонденц» (1926-34) та в інформативному бюлетені «Українішер Пресседінст». З рамени цієї пресової служби вийшла цікава брошура про минуле та сучасне України, в якій опублікована стаття Б. Крупницького про господарські підстави української державности.[6])

За часів націонал-соціялістичного режиму видавничу діяльність розгорнули дві громадські організації — «Українське національне об'єднання» та «Українська громада», які видавали також газети: «Український вісник» (УНО — 1938-45) та «Українська дійсність» (УГ — 1940-45).

Окремо слід згадати видавництво Якова Оренштайна (Берлін-Ляйпціґ), яке опублікувало велику кількість українських книжок,

[3]) Orentschuk W., «Der Wiederaufbau der Ukraine» in «Mitteilungen des Deutsch-Ukrainischen Wirtschaftsverbandes», Nr. 3-4, 1920.

Daskaljuk O. W., «Die Ukraine als Arbeitsfeld für Deutsche und deutsches Kapital», Verlag G. Stilke, Berlin, 1922, 80 S.

[4]) Dr. Harard Bruno, «Das Donetzgebiet und die sonstigen Kohlengebiete der Ukraine», «Die Ukraine», Jahrgang 2, 1920, S 3-17. Butenko B.: «Die Wasserstraßen in der Ukraine», Jg. 2, 1920, S. 255-260. Schafarenko I., «Die natürlichen Hilfsquellen der Ukraine — Industrie, Export und Import», Jg. 2, 1920, S. 113-128 und Jg. 3. 1921-22, S. 103-126.

[5]) Mazurenko W., «Die wirtschaftliche Selbstständigkeit der Ukraine in Zahlen», Ukrainischer Pressedienst, Berlin, 1921, 20 S.

Waldelmann L. S., «Osteuropa und Deutschland», Berlin, 1921, 14 S.

Sewruk P., «Das Genossenschaftswesen in der Union der SSR», Neuer Deutscher Verlag, Berlin n. d., 77 S. (Rußland-Bibliothek, Nr. 4).

[6]) «Ukraine von gestern und heute», herausgegeben vom Ukrainischen Pressedienst. Verlag Bernhard & Gräfe, Berlin, 1933, 62 S.

у тому числі також і деякі популярні видання на економічні теми. Редакторами цього видавництва були Богдан Лепкий (1916-19), Василь Сімович (1920-23) і Зенон Кузеля (1924-33). Це видавництво було розгромлене гітлерівським режимом, бо власником його був український еврей.

Український науковий інститут

З ініціятиви гетьманських кіл у Берліні, а зокрема з ініціятиви гетьмана Павла Скоропадського, у 1926 році постав Український науковий інститут, завданням якого було «дбати про поширення автентичних відомостей про Україну серед німецького наукового світу» (Іван Мірчук у збірнику «Сьогочасне і минуле», видання НТШ, Мюнхен, 1949, т. 1-2, стор. 87). Для забезпечення діяльности інституту була створена кураторія, на чолі якої стояли ген. Ґренер (1926-33), проф. Пальме (1934-39) і проф. Ґеруліс (1939-45). Крім цього, членами кураторії в різні періоди були: професор політичної економії Берлінського університету Зерінґ, професор славістики цього університету Фасмер, історик проф. Майнеке, географ проф. Пенк, славіст проф. Дільс, проф. Маєр, проф. Травтманн, проф. Сімсон (Саскатун) та інші. З українського боку заступником голови кураторії був Олександер Скоропис-Йолтуховський, а членами кураторії: проф. М. Панчишин, проф. Д. Дорошенко, проф. І. Мірчук і д-р В. Коростовець. Директором інституту обрано в 1926 році Дмитра Дорошенка, а в 1931 — Івана Мірчука, який керував інститутом до поразки Німеччини в 1945 році.

Основним завданням інституту було, як уже згадано, нав'язання контактів між українськими і німецькими науковцями, а також з науковими установами та товариствами в інших країнах. Члени інституту передусім студіювали українознавчу проблематику в найширшому значенні цього слова. Науковий склад інституту ділився на звичайних та надзвичайних членів, при чому кожний звичайний член керував однією з дослідних катедр інституту. На початку були намічені такі катедри: української історії, народного господарства України, релігійних відносин, історії українського права, історії матеріяльної культури, української мови та літератури й етнології та етнографії. Найактивнішою була катедра історії, яку очолювали Вячеслав Липинський та Д. Дорошенко. При цій катедрі працювали Домет Олянчин, Василь Кучабський, Борис Крупницький, а пізніше Михайло Антонович. З відомих економістів надзвичайними членами були Харитон Лебідь-Юрчик та Володимир Тимошенко. З 1944 року катедрою народного господарства України керував Роман Димінський, колишній стипендіят цього інституту.

Діяльність Українського наукового інституту в Берліні (УНІ-Б) можна поділити на два періоди. У перший період (1926-31) інститут, крім науково-дослідної праці, розвинув також науково-інформаційну

digitized by ukrbiblioteka.org

та педагогічну діяльність. З цього погляду слід відзначити постійні виклади для українських студентів, що вчилися в німецьких високих школах, уділювання стипендій і доповіді німецькою мовою, що мали місце в Берлінському університеті. У той час інститут опублікував три томи «Записок» і два томи «Повідомлень» німецькою мовою.[7]) «Записки» відзначалися досить різноманітним змістом, при чому деяку увагу присвячувано також економічним питанням. До більших економічних праць належить розвідка Х. Лебідь-Юрчика про перший український державний бюджет на 1918 рік.[8])

Харитон Лебідь-Юрчик (1877-1945) був видатним економістом-фінансистом і в 1917-21 рр. був директором департаменту державної скарбниці, а в 1919 році заступником міністра фінансів УНР. Був доцентом фінансової науки Кам'янець-Подільського університету і в той час опублікував кілька праць про цукрову промисловість України. На еміґрації перебував у Польщі. Крім співробітництва в УНІ-Б, опублікував у Львові працю «Бюджетове право» (1927, 187 стор.). Праця про державний бюджет України є ширше задуманою розвідкою, ніж це вказував би її заголовок. Автор детально з'ясовує труднощі у фінансовому господарстві молодої держави і насвітлює перші кроки в наладнанні фінансового апарату. Як зазначає автор, матеріяли для складення бюджету були опрацьовані за гетьманської влади і Директорія затвердила їх 24 січня 1919. Обговорена розвідка не охоплює цілости господарської діяльности урядів, однак подає цікаві дані про діяльність фінансового апарату, які можуть послужити важливим матеріялом для насвітлення економічної політики українських урядів.

При катедрі історії працював уже згаданий Домет Олянчин, який у своїй статті про українсько-німецькі взаємини другої половини 17 стол. заторкує також деякі господарські питання («Записки», т. 1, 1927). Праці з ділянки господарської історії України, зокрема з історії зовнішньої торгівлі, Д. Олянчин друкував у Польщі і Галичині. Так, у варшавському місячнику «Наша культура» появилися його статті «Торговельні зносини України з Бреславом у XVIII стол.» (ч. 8, 1935) і «Торговельні зносини України з Ляйпціґом у XVIII стол.» (ч. 10, 1936). Крім цього, він написав праці «До історії торгівлі Руси-України з Балтикою, зокрема Стародуба з Кенінсберґом у XVII і початках XVIII стол.» («Записки НТШ», т. CLI, Львів, 1931) і «До історії торгівлі України з Кримом, 1754-58» («Записки НТШ», т. CLII, Львів, 1932). Дослідні праці Олянчина, базовані на сумлінному вивченні архівного матеріялу, належать до кращих зразків історичних праць з ділянки історії торгівлі України.

---

[7]) «Abhandlungen des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts», Berlin, 1927, 1929, 1931; «Mitteilungen d. Ukrainischen Wiss. Inst.»

[8]) Lebid'-Jurtschyk Ch., «Das erste ukrainische Staatsbudget für das Jahr 1918». «Abhandlungen...», Bd. 2, Berlin, 1929, S. 148-186.

У «Записках УНІ-Б» (т. 1, 1927) поміщений німецький переклад праці проф. О. Одарченка про моністські теорії цінности, надрукованої раніше в журналі «Хліборобська Україна». Деякі економічні матеріяли друкувалися також у «Повідомленнях» УНІ-Б, з яких треба в першу чергу назвати розвідку В. Тимошенка «Україна і Росія у взаємних господарських зносинах» (т. 2, 1928, стор. 1-20), що є поширеною працею автора, надрукованою в празькому «Українському економісті». З інших праць слід згадати статистичну студію Сергія Володимирова «Загальне українське населення в світі» («Повідомлення УНІ-Б», т. 2, 1931, стор. 24-53).

У 1931 році інститут перейшов на утримання пруського міністерства освіти і таким чином став німецькою державною установою, зберігаючи однак свій внутрішній український характер. У цьому другому етапі перестали появлятися наукові «Записки» та «Повідомлення», зате співробітники інституту збільшили свою участь у німецьких наукових журналах; також збільшилася кількість викладів на українознавчі теми в Берлінському та інших німецьких університетах. Варто згадати співробітництво членів інституту з німецькими енциклопедіями — Брокгавза, Гердера та Маєра, і працю «Словникового відділу» під керівництвом З. Кузелі та Ярослава Руднишького, яка завершилася виданням великого «Українсько-німецького словника»; цей відділ підготував українсько-німецький господарський словник (коло 30 тис. гасел) за редакцією З. Кузелі та Р. Димінського, але цей словник друком не появився.

Не зважаючи на появу ряду цінних наукових праць з обсягу політичної історії та історії культури України,[9]) другий період у діяльности інституту має передусім науково-інформаційний характер, про що зокрема свідчать його періодичні видання: «Статті з українознавства» та «Звідомлення Українського наукового інституту»,[10]) які появлялися також українською мовою і в яких публіковано деякі економічні матеріяли, що їх редагував Р. Димінський.

Про початки наукової кар'єри доц. Романа Димінського в УГА вже згадано попередньо. Р. Димінський, з 1945 року професор УВУ та УТГІ в Німеччині, спеціялізувався в питаннях, зв'язаних з розвитком української промисловости та економічної географії. (Він є автором розділу «Географія промисловости» в «Географії України» В. Кубійовича, виданій у 1943 році). Крім ряду статтей у періодичних виданнях УНІ-Б, він опублікував синтезуючий «Нарис народного господарства України» у виданому інститутом «Довіднику про Україну».[11]) Слід підкреслити, що за винятком матеріялів в «Українській

[9]) Krupnyckyj B., «Geschichte der Ukraine». Im Auftrage des Ukrainischen Wiss. Inst., Verlag O. Harrassowitz, Leipzig, 1939, 324 S.

[10]) «Beiträge zur Ukrainekunde», «Kulturberichte des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts».

[11]) Mirtschuk I. (Herausgeber), «Handbuch der Ukraine». Im Auftrage des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts, Leipzig, 1941.

digitized by ukrbiblioteka.org

загальній енциклопедії» (три томи, Львів, 1934) видання енциклопедичного довідника про Україну було першою спробою в цьому напрямі; тому написання Димінським загального огляду народного господарства України в той час не було справою легкою. Як відомо, частина матеріялів, опрацьованих Димінським, була пізніше використана також в «Енциклопедії українознавства». Крім загального розгляду основних проблем економіки України, в тому числі також і проблеми колоніяльної залежности УРСР у всесоюзному радянському комплексі, автор описує в окремих розділах сільське та лісове господарство, корисні копалини, промисловість, транспорт, торгівлю і кооперативні організації, не заторкуючи однак питання фінансів. Свої інформації він ілюструє деякими статистичними даними за станом 1937 року. В загальному розвідка Димінського виконала своє завдання, а деякі її недоліки треба радше віднести на рахунок головного редактора-упорядника довідника. Маємо на увазі передусім пропаґандистський характер довідника з досить бідною літературою предмету. Цей довідник був передрукований (майже без істотних змін) англійською мовою, як видання УВУ.[12]) Цього аж ніяк не вільно було робити, не виправивши численних неточностей у поданій літературі та бібліографічних нотатках.

Хоч у рамках інституту замало уваги присвячувалося економічним питанням у порівнянні з Українським науковим інститутом у Варшаві (УНІ-Б), треба все ж таки підкреслити, що проробленa праця, зокрема розвідки Х. Лебідь-Юрчика, В. Тимошенка та Р. Димінського, вперше познайомила німецького читача з економічними питаннями України в аспекті національних інтересів українського народного господарства.

Деякі українські науковці публікували свої праці на економічні теми також у німецьких журналах. Згадаємо тільки розвідки В. Кубійовича («Донецький басейн — розвідка про розвиток його населення і про українсько-російський національний кордон»), В. Січинського («Паперові фабрики на Україні в 16-18 стол.») і В. Садовського («Україна»).[13]) Окремо відзначаємо працю І. Шовгенева про шляхи сполучення українських земель.[14])

Нам не відомі поважні праці українською мовою, які появилися під час другої світової війни в Німеччині; не подає жадних позицій у цій ділянці також довідник Богдана Романенчука «Бібліографія української книги у Великонімеччині» (Українське видавництво, Львів-Краків, 1942, 31 стор. Українська книгознавча бібліотека, ч. 6).

---

[12]) «Ukraine and its people». Munich, 1949, Ukrainian Free University, 280 pp.

[13]) Kubijowytsch W., «Ost-Europa», November 1936.

Sitschynsky V., «Papierfabriken in der Ukraine im XVI-XVIII Jahrhundert». «Gutenberg Jahrbuch», Mainz, 1941, S. 23-29.

Sadowskyj W., «Die Ukraine». «Deutsche Monatshefte», Jahrgang 9 (19), 1942, Hefte 3, 4, 5.

[14]) Schowheniw I., «Das Verkehrswesen der ukrainischen Gebiete». Publikationsstelle, Berlin, 1941.

Німецькі дослідження

Історією, культурою та економікою слов'янських країн, у тому числі також і України, у Німеччині почали цікавитися вже у 18 столітті. Це зацікавлення посилилося під час першої світової війни. Між працями того періоду слід назвати брошуру О. Кеслера, яка між іншим подає цікаві статистичні інформації про участь України в загальному промисловому і сільсько-господарському виробництві Російської імперії; крім того, треба згадати коротку працю Акселя Шмідта, в якій окремий розділ про економіку України написав відомий економіст проф. Ґ. Германн, який вказує на поважний економічний потенціял України і рекомендує політичну самостійність України, щоб послабити російський господарський комплекс. Ця праця появилася в редагованій д-ром Павлем Рорбахом серії «Російська небезпека. Статті і документи до поточної історії».[15]) Господарське значення України для дальшого ведення війни обговорює також брошура проф. Ф. Фрех-Бреслява.[16])

Переговори української делеґації в Бересті і питання, зв'язані з Берестейським мирним договором, мають багату літературу різними мовами, в тому числі також і німецькою. До найцікавіших публікацій належать: невелика збірка документів, де поданий текст торговельного договору, і ті німецькі видання, де звернено увагу на господарський бік переговорів; сюди треба зарахувати спогади графа О. фон Черніна, який мировому та торговельному договорі присвячує окремий розділ (стор. 289-347), спогади ген. М. Гоффманна і публіцистичну студію К. Ф. Новака.[17])

Однією з цікавіших праць, що подає багато матеріялу про народне господарство України з доби визвольних змагань, є монографія д-ра Бернгарда Троенфельса про російську економіку, де в окремому розділі («Центральні держави і українська економіка», стор. 41-63) обговорені сільське господарство, кам'яновугільна промисловість та інші промислові галузі України. Автор обвинувачує німецькі офіцій-

---

[15]) Kessler O., «Die Ukraine — Beiträge zur Geschichte, Kultur und Volkswirtschaft», Berlin, 1916, 53 S.

Schmidt Axel, «Das Ziel Rußlands». Mit einem ökonomisch-politischen Kapitel von G. Hermann. Stuttgart, 1916, 80 S. («Die russische Gefahr — Beiträge und Urkunden zur Zeitgeschichte»).

[16]) Frech-Breslau F., «Die Bedeutung der Ukraine für den Weltkrieg». München, 1917, I. F. Lehmann-Verlag, 73 S.

[17]) «Der Friedensvertrag mit der Ukraine vom 9. Februar 1918, der Zusatzvertrag und der deutsch-ukrainische Handelsvertrag nebst der amtlichen Denkschrift: Die wirtschaftliche Bedeutung der Ukraine», herausgegeben von M. Busemann. Deutsch-russischer Verein zur Pflege der gegenseitigen Handelsbeziehungen, Berlin, 1918, Verlag R. V. Decker, 88 S.

Czernin O. von, «Im Weltkriege». Berlin-Wien, 1919.

Hoffmann M., «Der Krieg der versäumten Gelegenheiten», München, 1923.

Nowak K. F., «Der Sturz der Mittelmächte». München, 1921.

digitized by ukrbiblioteka.org

ні кола в тому, що вони спротивилися проведенню аґрарної реформи за доби Гетьманату.[18]) З інших публікацій згадаємо невелику розвідку В. Ноймана про господарське значення України, публіцистичний есей С. Цуккерманна і більшу працю Л. Ґетца про німецько-російські торговельні взаємини за середньовіччя, в якій багато уваги присвячено також Україні.[19])

Після першої світової війни в Німеччині появлявся цілий ряд спеціяльних журналів, присвячених вивченню питань слов'янського світу. В першу чергу треба назвати історичний квартальник «Цайтшріфт фюр остойропеїше Ґешіхте», що його з 1910 року видавали історики Т. Шіманн, О. Гетш та Л. Ґетц; війна перервала це видання, і його відновлено лише в 1931 році. За першого періоду в журналі співпрацювали Михайло Грушевський та Мирон Кордуба, а після його відновлення — М. Кордуба, Д. Дорошенко, Ігор Лоський та Василь Кучабський. Крім статтей, в журналі публікувалися рецензійні огляди, хроніка та бібліографія України. З економічних матеріялів знаходимо, крім рецензій на праці Мякотіна та Джиджори і на видання українських високих шкіл у Празі, цікаву статтю А. Єршова про грошову валюту на Україні в 17-18 стол. з багатою літературою предмету.[20])

До важливіших центрів слов'янознавства належав зокрема бреславський Східньоевропейський інститут із журналом «Річники культури та історії слов'ян» (1924-35), який змінив свою назву на «Річники історії Східньої Европи» (1936-41).[21]) На українські теми писали в цьому журналі Ганс Кох, Борис Крупницький, Михайло Антонович і В. Мякотін. У журналі появилося багато рецензій на українські видання, в тому числі також на кілька економічних праць. З 1943 року інститут почав видавати «Остравм-Беріхте», журнал, присвячений вивченню господарських питань Східньої Европи і редаґований тодішнім директором інституту проф. Серафімом. У журналі була поміщена вже згадана вище бібліографічна розвідка М. Антоновича про українську економічну літературу; питання економіки України обговорювалися в численних статтях про радянську економічну систему. В рамах інституту появився також ряд окремих праць, присвячених економіці СРСР, у тому числі посередньо і України. Тут згадаємо тільки ті монографії, які безпосередньо стосуються

[18]) Treuenfels B., «Die Reste der russischen Volkswirtschaft». Stuttgart, 1920.

[19]) Neumann W., «Die wirtschaftliche Bedeutung der Ukraine». Verlag Kameradschaft, Berlin, 1919, 32 S.

Zuckermann S., «Wirtschaftspolitisches aus der Ukraine». Berlin, 1918.

Götz L., «Deutsch-russische Handelsgeschichte des Mittelalters». Lübeck, 1922.

[20]) Erschow A., «Goldrechnung und Münze in der Ukraine des 17. und 18. Jahrhunderts auf Grund der ukrainischen Historiographie von 1918-1929». «Zeitschrift für osteuropäische Geschichte», Nr. 5, 1931, S. 340-348.

[21]) Ost-Europa-Institut, Breslau: «Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven»; «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas»

українських господарських питань: Г. Шуманна про гетьманську державу і О. Фрібеля про торговельні зв'язки Одеси.[22])

З інших інститутів, що працювали над вивченням історії та економіки Східньої Европи, слід назвати Східньоевропейський інститут у Кеніґсберзі з періодичними виданнями «Кириос» та «Остойропеїше Форшунґен». У видавництві цього інституту появилася цікава монографія Е. Рабиновича про українську цукрову промисловість.[23])

Економічні питання Східньої Европи досліджувалися також у Берлінському університеті, в Ляйпціґу, Кілю та Штеттіні.[24])

З окупацією Польщі і Чехо-Словаччини під час другої світової війни створено нові дослідні осередки в Познані та Кракові[25]) і розбудовано празький осередок. У працях цих інститутів увага німецьких дослідників була звернена на радянське великопростірне господарство, а українські економічні питання розглядалися як інтеґральна частина радянського господарського комплексу.

В період до другої світової війни появилося досить мало німецьких праць, які розглядали б економіку України як окрему народногосподарську цілість. Так, німецьких дослідників цікавили зокрема питання торговельних взаємин України і експортових можливостей Німеччини. З цієї ділянки появилися історична студія В. Ґ. Василевського про торгівлю між Києвом і Реґенсбурґом і подібна праця Й. Бруцкуса про торгівлю євреїв з Києвом за середньовіччя. Бруцкус досліджував також сільське господарство України і разом з Володимиром Полетикою опублікував ґрунтовну працю про цю ділянку української економіки.[26]) Сільське господарство України обговорюють також монографії Фрідріха Вайта та Курта Фреге.[27]) Питання

---

[22]) Schumann H., «Der Hetmanstaat» Breslau, 1936, 50 S.
Friebel O., «Der Handelshafen Odessa», Ost-Europa-Institut, Breslau, 1922, 111 S.

[23]) Rabinowitsch E. (Solomonowitsch), «Die russisch-ukrainische Zuckerindustrie seit dem Weltkriege — 1914-1930». Ost-Europa Verlag, Berlin — Königsberg, 1930.

[24]) Institut für mittel- und südeuropäische Wirtschaftsforschung, Weltinstitut der Handelshochschule — Leipzig; Institut für Weltwirtschaft — Kiel; Wirtschaftswissenschaftliches Institut — Stettin.

[25]) Wirtschaftswissenschaftliches Institut — Posen; Institut für deutsche Ostarbeit — Krakau.

[26]) Wasilewski W. G., «Kiews Handel mit Regensburg in alter Zeit». «Abhandlungen des historischen Vereins von Oberpfalz und Regensburg», Nr. 57, S. 183-225.
Brutzkus J., «Der Handel der westeuropäischen Juden mit dem alten Kiew». «Zeitschrift für die Geschichte der Juden in Deutschland», Nr. 10, 1931, S. 97-110; Brutzkus J., «Der Fünfjahresplan und seine Erfüllung» (1932) und «Agrarentwicklung und Agrarrevolution in Rußland» (1926).
W. von Poletika und Brutzkus-Ugrimov, «Die Getreidewirtschaft in den Trockengebieten Rußlands». Berlin, 1932.

[27]) Weit F., «Landwirtschaft und Agrarverfassung der Süd-Ukraine (Neu-Russlands) unter Berücksichtigung der historischen Entwicklung». Verlag Walter de Gruyter, Berlin-Leipzig, 1927, 128 S.
Frehe K., «Die Schwarzerde und ihre wirtschaftsgeographische Bedeutung». Berlin, 1931, 154 S.

digitized by ukrbiblioteka.org

української промисловости з'ясовані в німецьких працях, присвячених вивченню радянських індустріяльних процесів, з-поміж яких можемо віднотувати тільки невелику студію Г. Кляйна про українську металюрґію і досить загальникову статтю Б. Ішбольдіна про процес індустріялізації України.[28])

Деякі матеріяли з ділянки української економіки публікувалися в маловідомих журналах, так що їх сьогодні надзвичайно важко знайти. Кілька німецьких періодиків присвятили українській проблематиці свої окремі числа: згадаємо передусім «Зюддойче Монатсгефте» з статтею д-ра Г. Майзінґера про економічне зацікавлення Німеччини Україною.[29]) Статті про українську економіку публікував маловідомий українському читачеві місячник «Дер Унтернемер», який у 20-і роки появлявся в Берліні і редактором якого був д-р Курт Келер. У цьому журналі друкувалися статті д-ра Юліюса Шнорра і д-ра Фрайтаґ-Льорінґгофена.[30]) У 1938 році тижневик «Дойче Беруфсцайтунґ» видав окреме число, присвячене українській проблематиці, в якому статтю про економіку України написав Роман Димінський.

У зв'язку з вибухом німецько-російської війни в 1941 році і у зв'язку з діяльністю міністерства східніх справ Розенберґа та апарату Ёріха Коха появився цілий ряд публікацій про економіку України, які мали переважно інформаційний характер. Так, Ґеорґ Ляйббрандт (упорядник) використав матеріяли, раніше опубліковані в праці Акселя Шмідта «Україна — країна майбутнього», окремий розділ якої був присвячений господарським питанням.[31])

Багато матеріялів друкувалося в газеті «Дойче Віртшафтсцайтунґ», з-поміж яких треба відзначити статтю про «монопольні спілки в аґрарному секторі України».[32]) Німецькі офіційні кола цікавилися зокрема питанням сільського господарства України та його відбудовою; з цієї ділянки появилося декілька об'ємистих праць радше пропаґандистського характеру.[33]) Багато праць про економіку України

[28]) Klein H., «Die süd-russische Eisenindustrie». Düsseldorf, 1920.
Ischboldin B., «Die wirtschaftlichen und politischen Probleme der Sowjet-Ukraine». «Weltwirtschaftliches Archiv», Nr. 48, 1938, S. 379-398.

[29]) «Süddeutsche Monatshefte» (Artikelreihe «Die Ukraine und Deutschands Zukunft»), Nr. 5, Februar 1924; Dr. H. Maisinger, «Deutsche Wirtschaftsinteressen in der Ukraine» (S. 153-210).

[30]) Schnorr J., «Die kulturelle und wirtschaftliche Bedeutung der Ukraine»; Dr. Freytagh-Lohringhofen, «Die Rechtsgrundlagen des Geschäftsverkehrs mit Sowjet-Rußland» in «Der Unternehmer» (Herausgeber Dr. Curt Köhler).

[31]) Leibbrandt Georg, «Ukraine» (Bücherei des Ostraumes). Verlag O. Stollberg, Berlin, 194?, 113 S.
Schmidt Axel, «Ukraine — Land der Zukunft». Hobbing-Verlag, Berlin, 1939, 206 S.

[32]) «Neue Monopolgesellschaften im Agrarsektor der Ukraine» in «Deutsche Wirtschaftszeitung» vom 3. August 1943.

[33]) Vaatz A., «Sowjetische Kollektivwirtschaft im Gebiet der UdSSR, insbesondere im ukrainischen Raum». Berlin, 1941, 121 S.
«Der deutsche Landwirt in der Ukraine», Ostministerium, Berlin, 1943.

надруковано тільки для «внутрішнього вжитку» нацистського партійного апарату, з яких нам удалося покищо розшукати тільки невелику працю проф. Германна Ляйтера.[34]) В публікаціях про господарське життя в «Генеральній губернії» обговорено також деякі господарські питання «дистрикту» Галичина.[35])

Всі останні німецькі праці не посідають наукової вартости і не дають нічого нового для вивчення предмету. Все ж таки їх треба віднотувати як цікавий документ доби та важливе джерело для дослідження німецької економічної політики під час тимчасової окупації України в ході другої світової війни.

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ
«СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА В УРСР»

Книжка розміром на 380 стор. містить широкий критичний огляд сучасної радянської літератури з низкою екскурсів в історію її становлення, літературних портретів тощо. Крім того, на матеріялі найновішого часу автор обговорює тенденції й перспективи дальшого розвитку літератури в УРСР.

Ціна книжки: в Німеччині 12 н. м., у США — 3,40 дол., в ін. країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

*

Цінним доповненням названої книжки є

«ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР»

Ціна книжки: в Німеччині — 10 н. м., у США — 2,95 дол., в інших країнах відповідник останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

Замовлення на обидві книжки приймає —

Verlag «Sučasnist», 8 München 2, Karlsplatz 8/III, Deutschland.

[34]) Leiter H., «Der Südosten Europas in der Wirtschaft Deutschlands — Ukraine». NSDAP, Wien, 1942, 16 S.

[35]) Muhler J., «Das Generalgouvernement Seine Verwaltung und seine Wirtschaft». Krakau, 1943.

digitized by ukrbiblioteka.org

Збірник гуманістичних праць УВУ

Наукові записки УВУ ч. 7, 1963, за ред. В. Янева, Мюнхен (1965), 237 стор.

Після війни Український вільний університет почав видавати, крім «Наукових збірників» (т. 5 — 1948, т. 6 — 1956), від 1957 року ще нову серію майже щорічних «Наукових записок», останньо поперемінно з працями членів двох факультетів: то філософічного, то суспільно-правничого. Оцей останній том філософічного факультету (вийшов з друку 1965, а датований 1963 роком) присвячений трьом ювілятам УВУ: Г. Ващенкові (* 1878), М. Міллерові (* 1883) та Н. Полонській-Василенко (* 1884).

Г. Ващенко, відомий наш педагог, вмістив тут свою автобіографію (стор. 5-9), цікавий причинок до стосунків по духовних школах дореволюційної Росії та серед учительства на Полтавщині з початком 1920-их рр. Може, варто було включити сюди й друковані вже розділи авторових спогадів про працю в 1930-их рр. у Сталінграді й перипетії воєнних років. З недрукованої праці «Основні лінії в розвитку совєтської педагогіки й школи» ювілят помістив вступ «Коротка характеристика освіти в дореволюційній Росії» (48-59), визначаючи ту систему як привілейно-станову за своїм характером.

В. Янів у ході своїх етнопсихологічних студій подає аналізу національних рис українця у схопленні Г. Ващенка («Вдача українця у світлі „Виховного ідеалу" Г. Ващенка», стор. 10-47), характеризуючи їх загально такими прикметами, як релігійність, антеїзм (хліборобська зв'язаність із землею), інтровертизм, анархо-індивідуалізм, традиціоналізм, альтруїзм, хоробрість, чуттевість, слаба вольовість та зв'язаність із сім'єю.

Образ нашої вдачі й досягнень у Ващенка характеризований переважно суперлятивами, зокрема порівняно з росіянами, для яких не щаджено з палітри темних кольорів. Щось як у приповідці: «Він мене набився, а я йому напрозивався!» Тому то слід було інтерпретаторові куди виразніше підкреслити надто вузький і селекціонований матеріял, яким Ващенко оперує при кресленні вдачі українця. Якщо взагалі такого роду синтетичні характеристики науково можливі, то вони повинні б (щоб хоч якнебудь наблизитися до правди) охоплювати якнайбільше матеріялу в синхронічному й діяхронічному перекрої (з етнології й історії культури), при чому мусіло б бути стосоване й кожночасне порівняння з усіма нашими сусідами та іншими народами бодай европейського культурного кола. Критично треба б трактувати похвальні замітки про українців, роблені принагідними подорожниками. А вже ніяк недопущенне промовчування негативних спостережень чужих авторів. Нецитування таких немилих голосів треба тлумачити собі лише хіба незнанням, що й такі були та є. Бо от, наприклад, зовсім відсутні голоси про нас давніших і новіших польських і єврейських наших найближчих сусідів — мемуаристів та істориків. Козацьку «релігійність» оцінюють вони на підставі опису В. Зіморовіча в «Нових руських ідиліях» (1663) грабування 1648 року православного святоюрського храму та гайдамаччини. Очевидно, здичавіліcть притаманна всякій вояччині, зокрема ж національним, соціяльним і релігійним війнам, і немає тут «богочоловічих» вдач ні в кого.

Так само годі трактувати україн-

ців як якусь одногрупну масу: культура ж різних прошарків і в нас була й є різна, як навіть ідеалізований ще народницькою літературою селянин виявляє регіонально-географічне та прошаркове розчленування, бож інша ментальність верховинця, інша поліщука, а ще інша надморського рибалки.

Важко теж погодитися з думкою про якісь ніби статичні й незмінні, ще чи не з передісторичної доби, риси духової культури; так ніби безслідно пройшли сторіччя польсько-шляхетського впливу на нашу козаччину. Польсько-шляхетський надмірний індивідуалізм, середклясовий демократизм тут були зразками куди ближчими й видимішими, ніж туманні трипільські міти археологів. Навіть перенаголошувана деким (О. Кульчицький) відраза історичних козаків до купецтва є лише наслідуванням звичаїв польської шляхти. До таких конкретно-історичних умов (а отже набутих «національних» рис) дадуть себе звести й інші прикмети українця, як ото «лінива інертність» селянина (бо віками грабований поміщиком кріпак не був зацікавлений у самозбагачуванні, до того розп'яничуваний обов'язковим приділом горілки з панської корчми); на тотожні риси характеру польського селянина — порівняно з німецьким — нарікав історик польської культури О. Брюкнер. Не одне (напр., «Антеєве» споріднення з природою) вінтерпретоване нам як ніби прадавня риса під впливом 19-вікового (у нас) сантименталізму й народництва (з утіканням від міста й фабрик, що ніби «псують прекрасну старовину»). Ідеали характеру літературних творів (також і з Шевченка) слід інтерпретувати таки на тлі данодобових ідейних та культурно-політичних прямувань, а не як вияв якихось константних етнонаціональних ідеалів, бож це завело б нас у безвихідну містику. Годі прийняти й по-народницьки спрощену інтерпретацію постатей з новель М. Хвильового як «неукраїнських». Такими позарозумовими аргументами відкидано вже в 1930-і роки В. Винниченка; подібна ж хвороба напала й декого з польських критиків у стосунку до С. Пшибишевського. Хотілося б зацитувати в таких випадках злобний вислів А. Шопенгауера про колізію книжки з головою. Критика використаних літературних джерел відсутня: князь Святослав як реальна особа і його постать з літопису (де йому додано чимало елементів якогось лицарського епосу!) це тотожні істоти.

Донсько-козачому й українському археологові М. Міллерові присвячена біографічна стаття колеґи-фахівця Я. Пастернака (60-65); бібліографія його праць нотує 161 позицію. Сам ювілят умістив дуже цікаву статтю про поховання з бронзової доби біля Дніпрових порогів («Кам'яні споруди бронзового віку в Запоріжжі», 66-87). Йдеться про поховання з 2 тисяч років перед Христом у скринькових кам'яних гробах з насипаними курганами, у яких та довкруги яких уставлено сторчем коло з кам'яних плит («кромлехи»). Кістяки могил у такому крузі, орієнтовані головою на південний схід, були посипувані червоною глиною; їм додавано на той світ, крім їжі, знаряддя їх улюбленої праці. Йшлося про визнавців сонячного культу: кам'яний круг символізував сонце, охра — очищувальний вогонь. Подібні кам'яні кола — уже без кургану й могил, зате з грудкою червоної глини під жертовною плитою — служили культовим цілям. Цей тип курганів зустрічається від Індії через Кавказ по всій Середущо-Південній Європі. Носієм цієї культури була індоєвропейська людність, що з бронзою близько 2000 років перед Христом, вийшовши з Індії та східнього Середземномор'я, змінила дотогочасну неандертальоїдну расу європейського неоліту (гладженого каменю); нащадками відтіснених неолітян могли б бути піренейські баски.

Але мовознавцеві важко погодитися з таким висновком, бо: 1) прабатьківщиною індоєвропейців сьогодні вважають Північно-Середущу

digitized by ukrbiblioteka.org

Европу (Мілєвський, Лер-Сплавінський), звідки й вирушали південно-східні та південні міґраційні хвилі; 2) Кавказ ще й нині терен азіянітської групи мов, що перед хвилями індоевропейської інвазії опановувала все північне Середземномор'я, і баски — останній живий родич цієї групи на Заході, як кавказькі мови на Сході. Ішлося б отже у випадку культури кромлехових курганів хіба про реемігрaцію скотарських передскитських іранців з Туркестану всього лише в озівсько-чорноморські степи.

Тематично в'яжеться з цією статтею й критичний огляд іншого нашого археолога П. Курінного («Совєтські концепції походження великоруської народности та „руської" нації», 174-99) про праці на тему етногенези східніх слов'ян і зокрема росіян — від В. Хвойки через Д. Зєленіна, Н. Марра, П. Третьякова, В. Мавродіна, А. Монґайта до А. Арциховського. Всі російські підрадянські теорії по-тенденційному заперечують чи замовчують співучасть волго- й балто-фінського субстрату в етногенезі проторосіян і всупереч археологічним фактам висувають думку про колонізування українського Придніпрів'я від новгородської півночі. Шкода, що автор не взяв до уваги післявоєнних теорій польських археологів і мовознавців про етногенезу слов'ян, в тому числі й східніх: тоді як для білорусів вони приймають якийсь литовський субстрат, для українців — трацький (і трипільців уважають траками) чи й ірансько-аланську примішку на Дінці. Очевидно, несприйнятним для мовознавця й історика буде виведення автором назви великорусів від р. Великої біля Новгороду, бо це книжна й пізня назва скалькована з грецько-латинських зразків.

Біографії третьої ювілятки, археолога й історика заселення Степової України Н. Полонської-Василенко присвячена стаття О. Оглоблина (95-100); бібліографія її наукових праць (128-37) охоплює 168 позицій. З основної її праці «Історія заселення Південної України в другій половині 18 ст.», рукописи якої залишилися в Києві і сьогодні зібраними в них архівними матеріялами користуються без подачі джерела підрадянські історики («діяматна» етика)!, ювілятка подала автореферат з другого тому («Південна Україна після зруйнування Січі», 101-127). Студії авторки довели, що т. зв. Новоросія в ході колонізаційних зусиль Потьомкіна була заселена в основному українськими козаками й селянами (зчасти кріпаками-втікачами з Правобережжя і з Гетьманщини); частину убогих козаків обернено на державних селян, багатіші ж увійшли разом із наділеними землею чиновниками до складу нового дворянства. Прикріплення селян до землі указом 1796 року викликало нову хвилю втеч уже на Дін, Кубань і за Дунай.

Й. Кратохвіль («Нове про почуття нюху в північних оленів», по-нім., 200-207) подає висліди своїх спостережень над оленями в шведських ляпландців, стверджуючи в цих тварин особливо розвинене (порівняно з зором і слухом) почуття нюху при здобуванні корму та в отарному житті.

О. Кульчицький («Культ М. Шашкевича як психо-соціяльна проблема», 208-222) аналізує проблему культу галицького «трійчанина» на підставі праці С. Шаха «О. М. Шашкевич та галицьке відродження» (1961). Нам здається, що обидва не взяли до уваги льокально-історичних та соціяльно-політичних умов того культу. Шашкевич підходив галицькій, духівничій походженням, народовецькій інтеліґенції і як льокальний авторитет проти москвофільського табору при боротьбі за народну мову, і як виходень саме з духовенства. Франків антиклерикалізм для культу в тих колах не надавався, як і Шевченкові антиуніятські чи антиєзуїтські нотки (до речі, перейняті від польсько-шляхетських слов'янофільських правобережних кіл 1820-30-их рр., яскравим представником яких був хоча б відомий «козацький» повістяр М. Чайковський-Садикпаша) і таки не-

сумісні з католицькою формою християнізму ідеї соціяльної та національної революції й криваві романтичні образи з «Гайдамаків» (особисто пам'ятаю «клопоти з Шевченком» при підборі матеріялу для традиційних учнівських концертів філії української гімназії у Львові 1935; і її директор, о. д-р М. З-ий уже надто швидко погодився пропускати в «Заповіті» строфку «Поховайте та вставайте», як «надто разючу», на вимогу історика-полякa д-ра М. Тировіча, так що аж однодушна постава старших учнів та винесення справи в пресу врятували були цілість «Заповіту»). Тож у пошукуванні за предметом потрібного міту на п'єдесталь піднято скромного сантиментального романтика М. Шашкевича. І чому б цій правді хоч сьогодні не глянути сміливо у вічі?

Стаття автора цих рядків «Арґо українських вояків» (138-173) приносить зібрану з літератури, мемуаристики та власних записів і впорядковану за речовими групами лексику нашого вояцького сленґу з армій — російської (150 виразів), червоної (630), австрійської (165), УНР (40), кубанських козаків (65), польської (150), німецької (60), 1 УД УНА (350), УПА (360) та морців (150) з поданням етимології цікавіших слів. Як при міськовуличному сленґу, виразний і тут поділ на галицький тип, наближений до польського, і на східньо-український — наближений до російського.

Митр. Іларіонові (І. Огієнкові) присвятив П. Ковалів статтю «Праця над українським наголосом» (223-228), власне огляд акцентологічних праць І. Огієнка (зокрема з приводу останньої «Український літературний наголос», Вінніпеґ, 1952). Ковалів сам належить до дослідників наголосу («Наголос в українській літературній мові», 1952), і шкода, що він переочив і важливу студію Т. Лер-Сплавінського про праслов'янську метатонію (1918), і перегляд наголосу Франкових поезій М. Пшеп'юрської-Овчаренко, і типологію українського деклінаційного наголосу Е. Станкевіча (в «Анналах» УВАН, т. 8, 1960), і «Словник наголосів» (1959) М. Погрібного з рецензією М. Пилинського й М. Жовтобрюха на нього в «Українська мова в школі» (1961, ч. 3, 67-79). Про акцентологічні праці І. Огієнка доводиться сказати, що вони — якщо мова про його описи окремих пам'яток — мають вартість як збірка матеріялу; їм, як і його нормативній праці, бракує історично-порівняльного опрацювання. Їх автор, не зважаючи на цитування в бібліографіях праць Сплавінського, Беліча, ван Вейка чи Булаховського, залишився на етапі збирання матеріялу Р. Брандтом. Так само нічого не доводять і не вияснюють перелічені П. Ковалевим Огієнкові «вісім основних законів українського наголосу».

Невірно витлумачений і якийсь ніби окситонізуючий вплив позичень з тюркських мов (були ж такі свої наголосові схеми!), як і галицькі форми прошу, кажу (це не давнина, але інновація; якщо Бериндин «Лексикон», 1627, не відображує тут київського наголосу, то була б ця інновація не раніша 17 в.!). Наш наголос, на жаль, не досліджений і по говірках; не диво, що бойківсько-покутського Франкового похилений не змогла ідентифікувати й така дослідниця говірок, як М. Пшеп'юрська. Багато говорять загальників про морфологічне використання наголосу у протиставленні однини іменників множині (долина — долини, збіжжя — збіжжя), але географічний засяг того характеристичного українщині явища не устійнений: найконсеквентніше воно на південному заході (Наддністрянщина, Поділля) і зникає щодалі на схід. Звідси Станкевіч слушно розрізняє наголосові типи літературної українщини — львівський, київський і харківський. Як виключити баритонічно-наголосову Лемківщину, то вирізняється ще зокрема Бойківщина-Гуцульщина (потік, коліно, теля; з Покуттям: зроблений), а подекуди й середуще Полісся (могилки). Огієнко часто належав до тих наших нормативістів, що воліють виходити від звички

digitized by ukrbiblioteka.org

свого закутка (Брусилівщини), ігноруючи здебільша всяку іншу «конкуренцію». Так склалося, що наші акцентологи переважно описували правобережно-західній тип нашої наголосової системи, мало турбуючися про інші області. І все те мусіло б бути сказане, навіть якщо в ювілейних оглядах критику подавати не водиться.

У відділі «Хроніка» читач очікував би коротеньких інформацій про діяльність усього викладацького складу УВУ, і не лиш мюнхенсько-сарсельської групи.

Слід відзначити добру звичку редактора і в цьому томі, розпочату вже в ЗНТШ 169, подавати біографічні нотатки про авторів. Крім змісту післявоєнних збірників УВУ, варто було подати подібну бібліографію загалом усіх його публікацій, в тому числі й празьких; це і фахівцеві прислуга і установі чесна рекляма.

Олекса ГОРБАЧ

Проблеми культурного впливу України на Московщину в XVII-XVIII століттях [1])

Праця молодого історика про духові впливи київської культури на Московщину в добу гетьманської України винятково важлива й актуальна для дослідів української інтелектуальної історії. В українській історіографії повоєнного періоду вона єдина ширша студія аналітично-синтетичного характеру, присвячена цим питанням. Саме тому праця Корчмарика заслуговує на обговорення й критичні уваги, які автор зможе врахувати в підготовлюваному англомовному виданні цієї праці.

Ідучи слідами найвизначнішого дослідника впливів української культури на московську, академіка Костя Харламповича («Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь», Казань, 1914), автор досліджує діяльність і вплив київських діячів у Московщині в ділянках літератури, шкільництва, організації релігійного життя, драматургії і вокальної культури (церковний напів). Ділянки архітектури, малярства і взагалі мистецтва не входили в засяг досліду, про що згадує автор у передмові.

*

Не зважаючи на доволі багату бібліографію, яка становить окремий розділ у праці, автор не взяв до уваги важливих студій англійською і німецькою мовами, як також поминув історичні джерела. В основному монографія Корчмарика базована на російській історичній літературі XIX століття. Виняток становить праця Флетчера XVI ст. і англомовний переклад «Історії Московщини, Татарії і Персії» Олеарія, записки про Росію В. Стравбері, записки Герберштайна і ще декілька праць польських, англійських і німецьких авторів.

Звичайно в кожній історичній праці першим основним кроком є зібрання якнайповнішої бібліографії, що повинна охоплювати історичні джерела і літературу. Лише на основі їхньої аналізи, перевірки й критичної інтерпретації історик може вдало впоратися з своїм завданням і подати власне насвітлення досліджуваного явища. У праці Корчмарика бракує відповідного історіографічного вступу, в якому були б бодай названі найважливіші історичні праці із відповідним критичним коментарем. Ще більшою хибою є слаба першоджерельна основа праці. Автор у більшості кори-

[1]) Критичні уваги до праці Ф. Б. Корчмарика «Духові впливи Києва на Московщину в добу гетьманської України», Наукове Товариство ім. Шевченка, Бібліотека Українознавства, т. XIV. Нью-Йорк, 1964, 146 стор.

стується історичними джерелами «із другої руки», з праць російських, українських та інших істориків. Натомість не знаходимо посилань на «Архив Юго-Запад. России» (зокрема т. 5, у якому є документи Київської митрополії 1620-1694, та інші тт. Не використані також «Акты, относящиеся к истории Западной России» (джерела до 1340-1699 рр.), «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» (джерела до церковної історії XVII-XVIII ст.), «Акты и документы, относящиеся к Киевской Духовной Академии» (Київ, 1904-08, 4 томи) та інші важливі збірники історичних документів, які приступні для дослідника в американських бібліотеках.

Багато краща справа з історичною літературою, хоча й тут знаходимо поважні прогалини. Автор зовсім не взяв до уваги праці митрополита Іларіона «Українська Церква» (Прага, 1942), «Українська церква за Б. Хмельницького» (Вінніпег, 1956), «Українська церква за часів Руїни» (1956). Відносно історичних праць із XIX століття, які безпосередньо стосуються теми, добре було б заглянути до історичної бібліографії «Материалы для библиографии по истории народов СССР» (АН СССР, 1933) і доповнити бібліографію.

Із поточної історичної літератури автор не використав дуже важливих праць проф. Шевельова[2]), Левіттера[3]), Вітрама та інших дослідників. Звичайно ці пропуски історичних джерел і літератури значно звузили дослідну базу автора, який, на нашу думку, повинен зібрати повнішу бібліографію досліджуваного питання.

При цій нагоді хочемо спростувати твердження автора, що Кость Харлампович був «російським істориком» (стор. 59), який насправді був українським академіком, членом ВУАН.

Розглядаючи методологічний аспект рецензованої праці, можемо ствердити, що автор задовільно опанував історичну методу досліду. В основному характер його історичної аналізи є більш описово-горизонтальний, ніж вертикальний. Це зовсім зрозуміле, якщо візьмемо до уваги пропорційне відношення історичних джерел до літератури, якими автор користувався в своїй праці.

Із дрібніших зауважень згадаємо цитування літератури. Автор цитує в оригіналі лише російську й українську літературу. Натомість англійські та інші цитати подаються в перекладі на українську мову. На нашу думку, слід було зберегти певну послідовність і всі цитати подавати в оригіналі, а в примітках можна подати український переклад. Часами автор зайво наводить цитати з російської історичної літератури (примітки ч. 124, 131 та інші), бо вони не є джерельного характеру.

*

Для кращого зрозуміння впливів української культури на московську в добу Гетьмащини треба докладно зупинитися на деяких процесах, які сприяли тим впливам. Недоліком праці уважаємо також відсутність окремого розділу, в якому були б з'ясовані складники української культури того часу, як також загальний стан і рівень духового життя Києва. Автор лише обмежився описом і аналізою культурного життя в Московщині, яке, як відомо, було на досить низькому інтелектуальному рівні. Сам опис діяльности київських діячів у Московщині не дає повного образу

[2]) Jurij Serech, Stefan Yavorsky and the conflict of idealogies in the age of Peter I. The Slavonic and East European Review, v. 30. n. 34. 1951.

On Teofan Prokopovic as writer and pricher in his Kiev period, Harvard Slavic Studies. v. II. 1954.

[3]) L. R. Lewitter, Poland, the Ukraine and Russia in the 17th century, The Slavonic and East European Review, v. 26. n. 66. 1947., v. 26. n. 67. 1947.

Peter the Greate, Poland, and the westernization of Russia, Journal of the History of Ideas, v. 19. n. 4. 1958.

R. Wittram, Peters des Grossen Verhältnis zur Religion und Kirche, H. Z. n. 173. 1952.

digitized by ukrbiblioteka.org

цього складного явища українського «культуртреґерства», яке мало вплив на вестернізацію і піднесення рівня московської культури, але рівночасно безпосередньо вплинуло на зубожіння українського інтелектуального життя. Це друга сторона цього явища, про яку ми часами забуваємо.

Автор твердить, що «представники» київської науки «стають майже виключно єдиними рушіями культурно-релігійного й духового розвитку серед московського суспільства в цілій московській державі» (стор. 27), а під кінець праці пише, що «певні елементи» київської «культри і науки, які дістались на московський ґрунт в добу Гетьманської України, не тільки продовжували впливати на російське суспільство, але зберіглися аж до новіших часів» (стор. 134). Відомо, що вплив київської культури не був «виключним» у формуванні московської культури того часу. Слід узяти до уваги також західні впливи, а зокрема німецькі, які грали важливу ролю в піднесенні культурного рівня Московщини. Якщо ж прийняти ґіпозету, що москвини прийняли «київську культуру», тоді можна було б зробити логічний висновок, що вони психологічно й інтелектуально наблизилися, а навіть «уподібнилися» до українців. Проте історично й соціологічно це було б неможливо довести, бо росіяни творять зовсім відмінний психологічний тип від українців. Також слід узяти до уваги ідеологічний аспект впливів української культури. Вистачає проаналізувати проповіді Т. Прокоповича московського періоду, щоб довести, що їхній зміст був майже виключно пристосований до вимог Петра І, фактичного голови московської православної церкви, і утверджували концепцію «третього Риму» та заперечували українську концепцію Києва, як «другого Єрусалиму». Проте автор зовсім не аналізує змісту творів Прокоповича, які є першоджерелом для даної праці.[4])

Розглядаючи окремі джерела культурного впливу на Московську культуру, треба брати до уваги в першу чергу колонізаційні процеси в Східній Європі, а зокрема на Україні.

У XVI і першій половині XVII століття занотовуємо переселення деяких українських міщанських, козацьких родин на територію російської держави. Відомо також, що під кінець XV ст. в Московщину переїхали князі Більські й інші чернігово-сіверські князі. Згодом подалися кн. Глинські. З 1500 року під володіння Москви перейшли Чернігів, Новгород-Сіверський та інші міста. Причина еміґрації українських вельмож лежала в політичній і релігійній площинах. Процес насильної католизації українського населення Польщею сприяв цьому колонізаційному рухові. Колонізація скріпилася по Люблінській унії в 1569 році. Прийшов великий релігійний, економічний і політичний утиск з боку Польщі, і це самозрозуміло сприяло переселенню українців. Докладніше питання колонізації розглядає в своїх працях акад. Д. Багалій.[5]) Бажаючи поширити католицизм на Україні, Польща почала збільшувати свій натиск на економічному секторі, забороняючи православним провадити торгівлю і обмежуючи їхнє членство в цехах. Найкраще цю ситуацію ілюструє петиція львівських українців 1609 року до сойму: «Утяжені естесьмо ми, народ руський, ярмом над єгипетську неволю, же нас без меча, але горій, ніж мечем, с потомством вигублюють, забороняють нам пожитков і ремесел обходов вшеляких . . .»[6])

Ці утиски безпосередньо спричинилися до затіснення торговельних зносин між Україною і Московщиною, яка в очах тодішнього укра-

---

[4]) Феодан Прокопович, Сочинения. Москва, 1961.

[5]) Д. Багалій, Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (т. І. 1887), Історія Слобідської України (1923).

[6]) Чтенія в Общ. Нест. Літоп., кн. 5, стор. 209-210, Київ, 1891.

їнського суспільства виступала як «оборонець православної віри» і давала притулок українським біженцям. Окрему групу переселенців становило українське духовенство, яке було особливо переслідуване польською владою. Вистачить проаналізувати переписку і зв'язки із Московщиною архимандрита І. Копинського, київського митрополита Йова Борецького, єпископа Ісаакія Борисковича та інших, які намагалися дістати від Москви допомогу. Митрополит Борецький навіть просив царя Михайла Федоровича взяти Україну «під свою руку». У 1638 році в Московщину втікла частина монахів Лубенсько-Спасівського манастиря, і цього самого року по програній битві з поляками туди подався гетьман Яцко Остряниця із козаками і їхніми родинами, разом біля трьох тисяч осіб. Ці втікачі, а зокрема духовенство були першими представниками київської культури в Московщині, якщо ідеться про безпосередній вплив і українсько-московські зв'язки в першій половині XVII століття.

І на нашу думку, Корчмарик повинен був звернути увагу на питання колонізаційного процесу і переселення українців у Московію в XVI і в першій половині XVII століття у зв'язку з впливами української культури на московську. Зокрема ідеться про переселення духовенства — носія культурно-освітньої праці. Професор Полонська-Василенко приходить до загального висновку, що «потягнення до Москви здебільшого властиве було для нижчих кадрів духовенства, а вище ставилося до Москви з застереженням, або неґативно».[7]) Автор зв'язує перший виїзд представників київської науки із 1649 роком, коли група монахів на чолі із ієромонахом Києво-Печерської Лаври «перебралася на Московські землі та зосередилася в новозаснованому Андріївському манастирі» (стор. 24). Не знаходимо жадних даних у праці про подорож до Москви Ігнатія Старушича в 1640 році, якому пропонували заснувати «общежительный монастирь» і школу. Місія 1649 року відбулася за благословенством київського митрополита Сильвестра Косова і за запрошенням московського царя Олексія Михайловича, який просив у Москву прислати двох вчених — Арсенія Сатановського та Дамаскина Птицького для справлення плянованої Біблії, яка мала появитися друком у московській типографії. Митрополит Косів, замість Птицького, вислав Епіфанія Славинецького, який розвинув педагогічну і наукову діяльність, очолюючи в 1653 році греко-латинську школу поблизу Чудова манастиря та бувши головним коректором у московській друкарні. Вплив українського друкарства на московське в праці Корчмарика заторкнено лише принагідно, а цьому питанню слід було присвятити окремий розділ. При тій нагоді згадаємо про Івана Федорова (не Іван Федорів, як пише автор), московського друкаря, який спричинився до розвитку українського друкарства, але не був його засновником, як це пропаґують московські науковці. Треба також згадати, що Славинецький був автором педагогічного твору «Гражданство обычаев детских».

Другим визначним представником «київської школи» в Московщині був білорус Самуїл Ситніякович-Петровський, знаний як Симеон Полоцький (1629-80), який у 1663 році прибув до Москви. Симеон Полоцький мав великі впливи, бувши учителем царських дітей, організатором московського шкільництва (Заіконоспаський манастир) і т. д.

Діяльність Славинецького і Полоцького поставила тривкіші основи під московське культурно-освітнє життя і спричинилася, як пише автор, «до закріплення» київської науки «на московських землях». Тут треба підкреслити дуже важливий факт — спершу, в першій половині XVII ст., представники української науки добровільно переселювалися на московські землі, а по Переяславському договорі і по смерті Б.

[7]) Н. Полонська-Василенко, Історичні підвалини УАПЦ, Мюнхен, 1964, стор. 61.

digitized by ukrbiblioteka.org

Хмельниць кого, в часи т. зв. руїни, в дуже багатьох випадках вони були насильно вислані до Москви на наказ московських царів.

Це добровільне і примусове переселення українських інтелектуалістів у Московщину мало позитивний вплив на підвищення культурно-освітнього московського життя, а заразом негативний вплив на розвиток української культури і наше політичне життя. Москва, починаючи із другої половини XVII ст., намагалася скріпити москвофільські течії в українському суспільстві, а згодом перейшла до відкритої русифікаційної політики на Україні. Це виявилося в першу чергу у щораз більшому обмеженні гетьманської влади, а в релігійній площині в підпорядкуванні української церкви московській. Добру ілюстрацію русифікаційного процесу являють московські директиви І. Мазепі 1687 року, в яких між іншим читаємо, що «гетьману й старшині наказується єднати малоросійський народ з великоросійським, як через подружжя, так і іншими способами, щоб ніхто не казав, що малоросійський народ гетьманського реґіменту і щоб однодушно всі вважали малоросіян з великоросіянами за єдиний народ».

Здається, що до цього документу коментарі зайві. Затіснення культурних взаємин з Москвою, допомога українських вчених Московщині в ділянках церковної реорганізації, розбудування шкільництва і взагалі в піднесенні культурного рівня Московщини сприяла цій денаціоналізаційній політиці московських царів. На нашу думку, досліджуючи впливи української культури на московську, треба брати до уваги ролю цих впливів для українського культурного і державницького життя в добу козацько-гетьманської держави.

Автор доволі докладно аналізує боротьбу української культури із консервативними колами московської православної церкви, яка закінчилася перемогою київської науки на московських землях. Ця частина праці дає повний образ тієї боротьби і всіх перешкод, на які натрапляли українські «культуртреґери» в Московщині. Завдяки випускникам Києво-Могилянської академії Московщина за відносно короткий час запізналася із здобутками західньоевропейської культури і науки.

*

Найвизначнішими представниками київської школи кінця XVII і початку XVIII ст. були Туптало, Яворський і Прокопович — всі вони закінчили свою діяльність на високих постах московської церкви. Корчмарик велику частину своєї праці присвятив цим визначним представникам київської науки. Із бібліографічних пропусків у праці згадаємо працю І. Шляпкіна «Св. Димитрій Ростовский и его время» (СПБ, 1891), Нечаєва «Св. Димитрий Ростовский» і дрібніші праці Костомарова, Никольського, присвячені Д. Тупталові. Докладніша бібліографія про Яворського і Прокоповича подана в працях проф. Шевельова і Левіттера, про які ми згадували на початку нашої статті. Можливо, найповажнішою методологічною хибою рецензованої праці є пропущення аналізи деяких творів вищенаведених діячів.

Дмитро Туптало (Ростовський), син київського сотника, вихованець Київської Академії, був викликаний до Москви, де його призначено митрополитом ростовським та ярославським. У Ростові він заложив греко-латинську школу. Відомо, що він домагався дозволу повернутися на Україну, але без успіху. У 1689 році появився перший том його «Міней», які були спершу заборонені московським патріярхом через різні «неправославні» і «католицькі» погляди, але після безпосереднього вияснення Туптала в Москві і по обіцянці виправити «еретичні» місця, появлялася без перешкод. Помер Туптало в 1709 році. Докладний опис школи Дмитрія знаходимо в згадуваній праці Шляпкіна (стор. 327-353).

Важливу ролю в церковному і культурному житті Московщини відограв Степан Яворський, так са-

мо насильно висланий до Московщини. Петро І зовсім не звертав уваги на невдоволення і протести київських вчених з приводу їхнього переселення до Москви.

Професор богословія і філософії С. Яворський був викликаний до Москви проти його бажання, як і його попередники. У 1700 році став митрополитом Рязанським і Муромським, по смерті патріярха Адріяна був призначений на «блюстителя» московського патріяршого престолу, а з покликанням до життя Святішого Синоду в 1721 році став його президентом. На нашу думку, автор не проаналізував задовільно ідеологічні підстави розходжень між Яворським, Петром І і Т. Прокоповичем.

Автор пише, що Петро І вирішив передати керівництво московської Церкви київському духовенству, і наводить як приклад Яворського, якого Петро І високо цінив. У дійсності Петро І бажав використати Яворського для своїх цілей, а церкву сам контролювати, тому й не призначив нового патріярха. Відомо, що Петро заборонив розповсюдження «Каменя віри» Яворського, але толерував його як представника «української партії» у протиставленні до інших. Дуже цікава й цінна аналіза ідеологічних конфліктів доби Петра І подана в праці проф. Шевельова, як також цікаві його думки про зносини Петра з Мазепою.

Третім і, мабуть, найвизначнішим представником київської науки був Теофан Прокопович, професор філософії й поетики Київської Академії, а також її ректор. У 1715 році був викликаний Петром І до Москви і вже більше України не побачив, стаючи спершу псковським єпископом, а згодом новгородським архиєпископом і віцепрезидентом Святішого Синоду. Правдиво зазначує автор, що Прокопович став на сторожі «політичних інтересів московського великодержавства» (стор. 54) і був одним із найближчих дорадників Петра І.

Як теолог Прокопович був автором «Духовного реґляменту», «Системи богословських наук» і інших праць. Як прихильник протестантизму був у конфлікті з Яворським та іншими представниками київської науки. Тут саме важливо відзначити, що «київська наука» була не одностайна під оглядом філософічним і теологічним, а була різнорідна, з внутрішніми екстремами і контрастами. На нашу думку, варто було б проаналізувати цю комплексність української культури того часу і зробити відповідні висновки.

І вкінці насувається питання про ролю «перелетних птиць» з України в Московщині і в їхній батьківщині. Чи, живучи в Московщині, вони були весь час виразниками української культури у її найкращих виявах, чи, може, до певної міри під впливом московського оточення стали репрезентантами своєрідної синтези. Звичайно відповідь на ці засадничі питання дала б аналіза їхніх творів і їхньої діяльности «московського періоду» їхнього життя. Також варто було б дослідити питання впливу протестантизму і католицизму на творчість українських православних теологів-інтелектуалістів.

*

В інших розділах автор обговорює вплив київської шкільної драми на розвиток московського театрального мистецтва і розповсюдження київського церковного напіву в Московщині.

Шкода, що автор не ознайомився з докторською дисертацією вже нами згадуваного Л. Р. Левіттера, яка саме присвячена дослідові драми в Московщині і на Україні в XVII-XVIII століттях. З інших не використаних праць згадаємо І. Стешенка «Історія української драми» (Київ, 1908) і Я. Гординського «„Владимир" Теофана Прокоповича» (ЗНТШ, т. 132).

Досліджуючи український церковний спів, Корчмарик дає доволі обширну історичну інтродукцію, починаючи із 10 століття. Цим корисніше вирізняється цей розділ від інших, в яких історичні вступи короткі або їх зовсім немає. З бібліо-

digitized by ukrbiblioteka.org

графічних пропусків згадаємо М. Линчевського «Педагогия древних братских школ...» (Труд. Кіев. Дух. Акад., 1870), Артамов, «О хоровом пении», (там же, 1876), Н. Ливанова, «Очерки и материалы по истории русской музыкальной культуры» (Москва, 1938) і Мирослава Антоновича «Українські співаки на Московщині в 17 ст.» (ЗНТШ, т. 159. Збірник на пошану Зенона Кузелі, 1962). В останній праці подана докладна аналіза стану церковного співу в Московщині в XVII ст.

Підсумовуючи наші критичні зауважки хочемо ще раз підкреслити, що праця Корчмарика, попри згадані хиби, появилася на часі і збагатила нашу історіографію. Якщо взяти до уваги, що це перша ширша праця молодого історика, то бачимо, що він упорався з своїм завданням, накресливши широкий образ впливів київської культури на московську. Віримо, що в підготовлюваному англомовному виданні цієї праці Корчмарик поширить джерельну базу своєї монографії і візьме до уваги деякі наші доброзичливі зауваги.

Любомир ВИНАР

НОТАТКИ

Чи закінчать вони свою кар'єру?

Після того, як 8 січня 1965 «пленум ЦК КПУ увільнив т. Ольгу І. Іващенко від обов'язків секретаря та члена президії ЦК компартії України», тобто, точніше висловившися, після її падіння у зв'язку з відставкою Нікіти Хрущова, нез'ясованість становища Никифора Т. Кальченка та Марка С. Співака в «уряді УРСР» стала черговою «київською сенсацією» післяхрущовського періоду, яка мала місце на вершинах монопартійної бюрократії в Українській РСР. Перший з них був з початку 1961 року міністром виробництва та заготівель сільськогосподарських продуктів (одночасно першим заступником голови ради міністрів УРСР), другий з 1952 року — міністром сільського господарства. Коли тепер, 16 березня, обидва міністерства «об'єднано в одне союзно-республіканське міністерство сільського господарства УРСР», на його чолі ми не бачимо ні Никифора Тимофійовича, ні Марка Сидоровича.

Що сталося? Важко навіть уявити собі, що вони відмовилися від цієї важливої, хоч і небезпечної посади, мовляв, ці два міністерства належали досі до категорії міністерств республіканських і в наслідок цього посідали умовну «автономію» супроти імперіяльної централі в Москві, а тепер стали тільки територіяльним філіялом централізованого «союзно-республіканського міністерства» СРСР. Така теоретична відмова авансованих партійців виключена; про неї ніхто й мислити не сміє.

Однак беручи до уваги факт, що обидва персонажі київської політичної сцени всю свою кар'єру завдячували якнайбільшою мірою Хрущову, можна, не помиляючись, твердити, що з відходом «майстра» мусів відійти також і «голос свого пана» тим більше, що обом згаданим аж ніяк не вдалося вивести сільське господарство України з «орбіти» постійних криз «передової соціялістичної» економіки.

За останні місяці прізвище Співака не можна було зустрінути на сторінках радянської преси, хоч у той час відбувалися різні «респуб-

ліканські наради працівників сільського господарства»: 2-3 лютого в Києві — така загальна «нарада» з участю понад 9 000 осіб, 25 лютого в Чернігові — «нарада» картоплярів, а 4-5 березня в Києві — «нарада» буряководів з участю понад 1 000 осіб. З доповідями на першій та останній виступав Кальченко, в Чернігові — його заступник М. В. Кузьменко. На всіх цих «нарадах» обговорювалися численні недоліки, зокрема в постачанні сільсько-господарської техніки колгоспам, в тому числі передусім запасних частин. У доповідях стверджувано, що «особливо відстає в нас тваринництво». Це все повторив у своїх виступах також Петро Ю. Шелест, перший секретар ЦК КПУ.

Якщо тепер проаналізувати доповіді Кальченка, то впадає в очі, що він слабо і досить нерішуче відмежовувався від хрущовських сільсько-господарських експериментів. Він навіть насмілився заявити: «Тому неправильно, що в деяких областях безпідставно передбачають далі значно зменшувати посіви кукурудзи». Відомо, що за часів Хрущова кукурудза була «королевою полів» на Україні і всебічним рецептом для латання всіх дір у хліборобстві та тваринництві. А зараз таки після падіння Нікіти партія і преса як найпослідовніше від «успіхів» у зборі цієї культури відмовчувалися. Не є виключене, що Кальченко та його контрагент Співак прагнули дати і в цьогорічній посівній кампанії перевагу кукурудзі на втіху різним Євгеніям Долинюк з їхніми кукурудзоводськими «університетами» та «факультетами». Хоч у своїх обох звітних доповідях Кальченко вимагав «повністю поновити правильні сівозміни» (а не імпровізовані Хрущовські!) і відвести «належне місце багаторічним травам» (проти чого з темпераментною зухвалістю виступав Нікіта), він ці вимоги ставив не дуже переконливо. Відчувалося, що робить це він проти власного переконання, підкоряючися волі більшості в президії та секретаріяті ЦК КПУ, зокрема і передусім — такій же більшості в президії ЦК КПРС. Можливо, що саме ця нерішучість у дистансуванні від «геніяльного аґрополітика» Хрущова спричинила те, що не його формально призначила президія верховної ради УРСР керівником об'єднаного міністерства, як також і не його контрагента Співака, а людину умовно нову в категорії «республіканських міністерств», хоч і обізнану в партійному керуванні сільським господарством.

Петро Омелянович Дорошенко, новопризначений керівник об'єднаного міністерства, є майже ровесником Кальченка (він на один рік молодший: рік народження 1907), тобто належить до тієї безликої ґенерації слухняних апаратників, що їх виростила сталінська система безоглядного терору. За освітою він аґроном (закінчив Озівсько-чорноморський інститут сільського господарства) і деякий час працював таки за своїм фахом; у партію вступив лише в 1939 році. Треба відзначити, що в 1952-54 рр. він був завідувачем відділу сільського господарства в секретаріяті ЦК КПУ, а в 1955-59 роках — завідувачем такого ж відділу в секретаріяті ЦК КПРС. Отже має набиту руку щодо визначування партійних настанов для сільського господарства. В його офіційній біографії сказано також, що «з 1946 року перебуває на відповідальній партійній роботі». Цей трафарет означає, що, крім постів в апараті республіканського та всесоюзного ЦК, П. О. Дорошенко посідав також пости секретаря обкомів — у Кіровограді, Вінниці, Чернігові, а останньо (1963-65) — пост першого секретаря Одеського сільського обкому. Належить додати, що він є членом ЦК КПУ з 1954 року (XVIII з'їзд) і членом ревізійної комісії ЦК КПРС з 1956 року (XX з'їзд).

Першим заступником об'єднаного міністерства сільського господарства УРСР «рада міністрів затвердила Олексія Андріяновича Гризу» («Радянська Україна» від 17. 3. 1965), людину мало відому досі в радянській пресі. Гриза став членом ЦК КПУ лише на XXII з'їзді в 1961

digitized by ukrbiblioteka.org

році, не відбувши навіть кандидатського стажу. Хто він і яке його професійне та партійне минуле, важко встановити. Не виключене, що він зробив кар'єру в органах державної безпеки, на що міг би вказувати факт, що його особа оповита якоюсь дивною таємничістю.

Висування нових людей на передній плян у керівництві сільського господарства України може означати, що режим прагне такими персональними пересуненнями направити те, чого аж ніяк направити не можна, не змінивши докорінно самої системи — системи, яка сама із себе породжує закономірно всі «недоліки» та протиріччя, якій притаманною є (і мусить бути) безперервна, невилікувальна криза. Отож окремих людей треба замінити іншими, аби тільки «партія завжди була в праві», бо «партія ніколи, ні за яких умов не помиляється»! Був у партійному апараті для справ сільського господарства Бубновський, тепер є Комяхов; були досі в раді міністрів для цих справ Кальченко та Співак, тепер їх замінили Дорошенко та Гриза. Але незмінним залишається факт: «...Колгоспникам мало видається зерна та інших сільсько-господарських продуктів за вироблені трудодні чи за зароблені гроші» (П. Ю. Шелест, 3 лютого 1965). Це речення, аж ніяк «не вирване з контексту» його доповіді, найпромовистіше з'ясовує всю мізерію харчового та соціяльного стану на українському селі. І тут таки ні при чому «безвідповідальне ставлення... міністерства виробництва та заготівель сільськогосподарських продуктів до виконання планів закупок» (П. Ю. Шелест, 3 лютого), бо сама система не дозволить Дорошенкові та Гризі «ставитися більше відповідально» (навіть якби вони до цього прагнули) до таких же закупок, тобто якби вони залишали деяку більшу кількість зерна для «виробничників» сільського господарства.

Становище може покращати при умові, що «всемірне розширення прав колгоспів у плянуванні виробництва» (про що згадав у своєму виступі 3 лютого Шелест) приведе до того, що кожний селянин матиме право вирішувати, які посіви робити, скільки зерна «здавати на заготівлю» і скільки залишати собі на прожиток родини. Але до цієї теми Шелест висловився дуже ясно: «Необхідно сказати, що дехто неправильно зрозумів це розширення прав, мовляв, „що захочу тепер, те й буду сіяти". Ні, так підходити до цієї справи не можна. Основою виробничого пляну колгоспу повинно бути замовлення держави на закупку продуктів». Іншими словами, безпощадна експлуатація селян продовжуватиметься далі, а Дорошенка та Гризу по якомусь часі обвинувачуватимуть у «безвідповідальному ставленні»...

Кальченко ніколи не подолав у собі ментальности директора МТС або, ще гірше, ніколи не вийшов поза формат «уповноваженого райкому» для заготівлі сільсько-господарських продуктів. Що Дорошенко напевно кращим не буде, покаже найближче майбутнє. Бо не від нього і навіть не від очоленого ним об'єднаного міністерства сільського господарства УРСР залежатиме доля хліборобства та тваринництва на Україні.

В. П. СТАХІВ

З М І С Т

Віталій Коротич. Шкіци з Грузії 3

Олекса Ізарський. Віктор і Ляля 8

Богдан Бойчук. Два поети 49

Емануїл Райс. Правий та лівий умонастрої в літературі та мистецтві 61

Мирослав Прокоп. Нові публікації про Україну і українські перспективи 80

Іван Майстренко. Сторінки з історії Комуністичної партії України 91

Богдан Винар. Матеріяли до історії економічних дослідів на еміґрації 99

Критика і бібліографія. Збірник гуманістичних праць УВУ (Олекса Горбач) — Проблеми культурного впливу на Московщину в XVII-XVIII століттях (Любомир Винар) . 115

Нотатки. Чи закінчать вони свою кар'єру? (В. П. Стахів) . . 125

digitized by ukrbiblioteka.org

Адреси наших представників

Австралія: «Library & Book Supply»
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.
Australien

Аргентіна: Cooperativa de Credito
«Renacimiento»
(para «Suchasnist»)
Maza 150
Buenos Aires

Великобританія: S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave,
Apt. 14b
New York 25, N. Y.

Франція: M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швайцарія: Dr. Roman Prokop
Mottastr. 20
Bern

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

Адреси для вплат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandstudien e. V.
München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 80165

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0.60	3.00	фун.
Австрія	15.-	150.-	шил.
Англія	0.50	2.50	фун
Аргентина	20,-	200,-	пес.
Бельгія	30,-	300,-	бфр
Бразилія	50,-	500.-	круз
Венесуела	2.50	24.-	бол
Голляндія	2.50	24.-	гул
США	0,75	7,50	дол.
Канада	0.75	7,50	дол.
Німеччина	2,50	24,-	нм.
Франція	2.75	28.-	ффр
Швайцарія	2.60	26,-	шфр.
Швеція	3,-	30,-	кор.

Появилося 3 число

DIGEST

OF THE SOVIET UKRAINIAN PRESS

за березень 1965

Комуністична партія України — Економіка — Промисловість — Сільське господарство — Транспорт — Література — Преса і публікації — Мистецтво — Зв'язки з закордоном — Короткі вістки.

Ціна: одно число 1.50 дол., річна передплата — 15 дол., передплата на два роки 25 дол., три роки — 30 дол.

АДРЕСА: «PROLOG» Inc.
875 West End Ave. Apt. 14 b
New York 25, N. Y.
U. S. A.

digitized by ukrbiblioteka.org